

RAAP-RAPPORT 5981

Het beste van Neder-Betuwe

Cultuurhistorische beschrijvingen van waardevolle
integrale ensembles

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Neder-Betuwe

Titel: Het beste van Neder-Betuwe; cultuurhistorische beschrijvingen van waardevolle integrale ensembles

Versie: 06-02-2023

Auteur: ir. L.J. Keunen, drs. C.J.B.P. Frank & drs. J. de Jong

Projectcode: NECU2

Bestandsnaam: RAAPrap_5981_NECU2_20230206

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuvenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024-378 67 42

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2023

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Op 27 januari 2022 stelde de gemeenteraad van Neder-Betuwe het nieuwe erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe vast: *Een rijke erfenis voor de toekomst. Erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe*.¹ Onderdeel van dit beleid is een bescherming van de belangrijkste erfgoedwaarden in de gemeente, op basis van toegespitste omschrijvingen waarin de aanwezige waarden worden benoemd en voor iedereen helder zijn. Het gaat enerzijds om gebieden waar belangrijke landschapswaarden, belangrijke gebouwde waarden of belangrijke stedenbouwkundige waarden aanwezig zijn, en anderzijds om gebieden waar zoveel van deze waarden bij elkaar komen, dat we kunnen spreken van 'integrale ensembles'. Deze integrale ensembles hebben vooruitlopend op de planologische bescherming een plek in de Omgevingsvisie van Neder-Betuwe gekregen.²

De basis voor de integrale ensembles zoals die zijn onderscheiden is gelegd in de inventarisatie en waardering in het kader van de cultuurhistorische waardenkaart van Neder-Betuwe.³ Daarin zijn de landschappelijke eenheden begrensd, getypeerd en gewaardeerd, de landschapselementen getypeerd en gewaardeerd, de (steden)bouwkundige ensembles begrensd, getypeerd en gewaardeerd en de waardevolle bouwkunst getypeerd en gewaardeerd.

Dit document bevat voor de integrale ensembles gedetailleerde beschrijvingen van de aanwezige ruimtelijke cultuurhistorische waarden. Bij het opstellen van de beschrijvingen is gebruik gemaakt van zowel de beschrijvingen in het toelichtende rapport op de cultuurhistorische waardenkaart als de bestaande redengevende omschrijving van de Boveneindsestraat.

De bijbehorende waardenkaarten geven een overzicht van de waarden die in het gebied aanwezig zijn. Daarbij moet steeds rekening gehouden worden met het feit dat de terreinen niet in detail bezocht en gekarteerd zijn, met name op de achtererven. Het aangeduide groen, vooral ten aanzien van solitaire bomen, is daarom mogelijk niet uitputtend.

¹ Keunen e.a. 2021b

² <https://www.omgevingsvisienederbetuwe.nl/omgevingsvisie-nederbetuwe/home>

³ Keunen e.a. 2021a

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader	5
1.2 Beschrijvingen	5
1.3 Leeswijzer	5
2 Integrale ensembles	6
2.1 Inleiding	6
2.2 Rijnbandijk – Boveneindsestraat	7
2.3 De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer.....	31
2.4 Dijkzone Dodewaard & Hien	55
2.5 Echteld.....	75
2.6 Advies voor toetsing.....	88
Literatuur	90
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	92

1 Inleiding

1.1 Kader

Op 27 januari 2022 stelde de gemeenteraad van Neder-Betuwe het nieuwe erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe vast: *Een rijke erfenis voor de toekomst. Erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe*.⁴ Onderdeel van dit beleid is een bescherming van de belangrijkste erfgoedwaarden in de gemeente, op basis van toegespitste omschrijvingen waarin de aanwezige waarden worden benoemd en voor iedereen helder zijn. Het gaat enerzijds om gebieden waar belangrijke landschapswaarden, belangrijke gebouwde waarden of belangrijke stedenbouwkundige waarden aanwezig zijn, en anderzijds om gebieden waar zoveel van deze waarden bij elkaar komen, dat we kunnen spreken van 'integrale ensembles'. Deze integrale ensembles hebben vooruitlopend op de planologische bescherming een plek in de Omgevingsvisie van Neder-Betuwe gekregen.⁵

1.2 Beschrijvingen

De basis voor de integrale ensembles zoals die zijn onderscheiden is gelegd in de inventarisatie en waardering in het kader van de cultuurhistorische waardenkaart van Neder-Betuwe.⁶ Daarin zijn de landschappelijke eenheden begrensd, getypeerd en gewaardeerd, de landschapselementen getypeerd en gewaardeerd, de (steden)bouwkundige ensembles begrensd, getypeerd en gewaardeerd en de waardevolle bouwkunst getypeerd en gewaardeerd.

Dit document bevat voor de integrale ensembles gedetailleerde beschrijvingen van de aanwezige ruimtelijke cultuurhistorische waarden. Bij het opstellen van de beschrijvingen is gebruik gemaakt van zowel de beschrijvingen in het toelichtende rapport op de cultuurhistorische waardenkaart als de bestaande redengevende omschrijving van de Boveneindsestraat.

De bijbehorende waardenkaarten geven een overzicht van de waarden die in het gebied aanwezig zijn. Daarbij moet steeds rekening gehouden worden met het feit dat de terreinen niet in detail bezocht en gekarteerd zijn, met name op de achtererven. Het aangeduide groen, vooral ten aanzien van solitaire bomen, is daarom mogelijk niet uitputtend.

1.3 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat uitgebreide beschrijvingen over de vier integrale ensembles die in de gemeente Neder-Betuwe in het kader van de cultuurhistorische waardenkaart zijn gedefinieerd. Op basis hiervan is ook bepaald welke kenmerken, structuren en objecten in de ensembles van waarde zijn en bijdragen aan de cultuurhistorische betekenis van de gebieden.

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische en historische perioden.

⁴ Keunen e.a. 2021b

⁵ <https://www.omgevingsvisienederbetuwe.nl/omgevingsvisie-nederbetuwe/home>

⁶ Keunen e.a. 2021a

2 Integrale ensembles

2.1 Inleiding

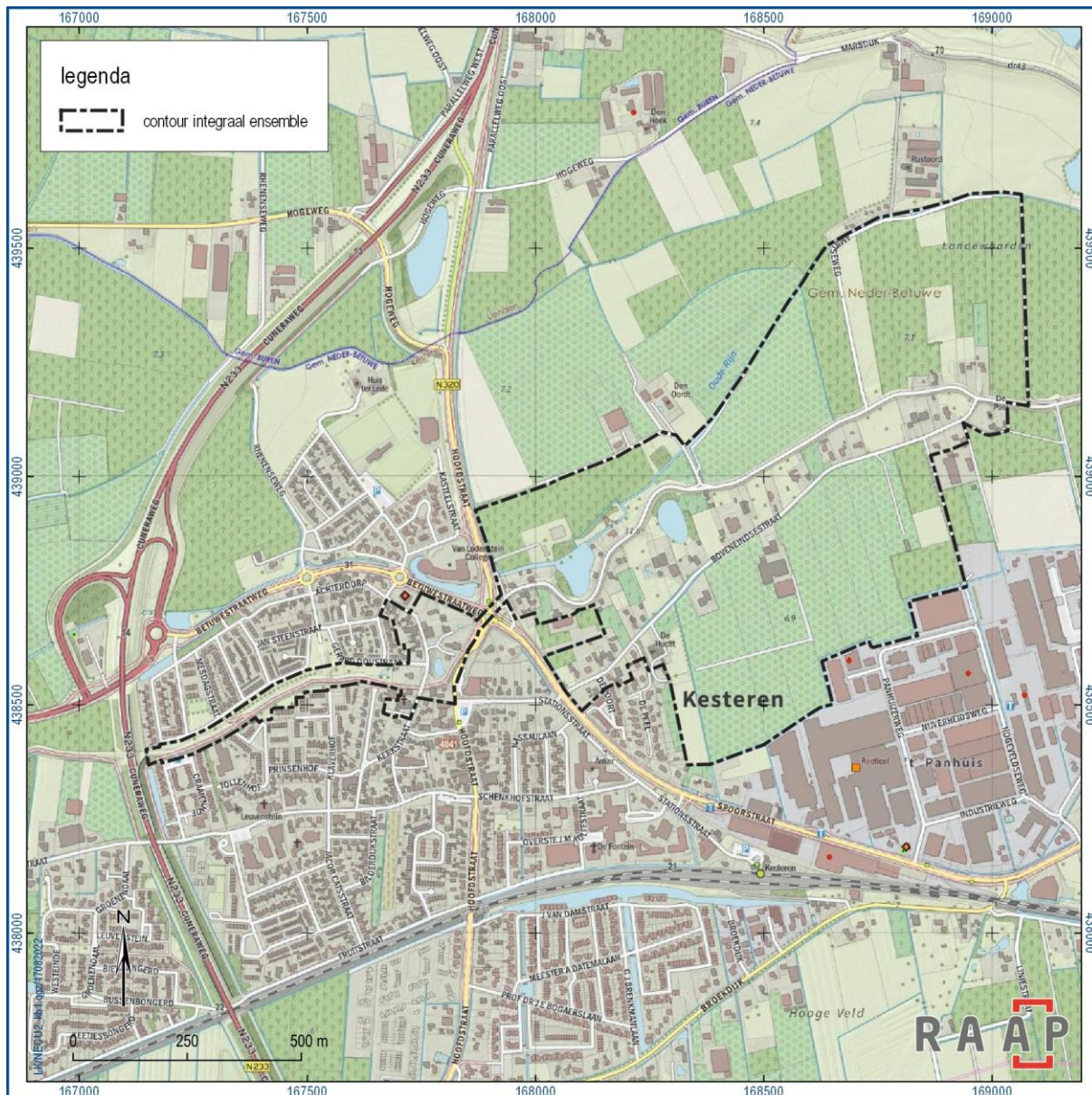
Onder 'integrale ensembles' verstaan we gebieden die vanuit meerdere cultuurhistorische (deel)disciplines een hoge waarde toegedicht gekregen hebben. Concreet gaat het in deze gevallen om historisch landschap, historische bouwkunst en/of historische stedenbouw. De waarde schuilt vaak in de combinatie van de verschillende aspecten, die op elkaar inwerken.

Bij elk integraal ensemble hoort een inventarisatiekaart. Die bevat de fysiek aanwezige elementen zoals die in algemene zin in de beschrijvingen worden genoemd. Omdat er vaak specifieke gebiedskenmerken zijn ingetekend, hebben we de cultuurlandschapstypering van de cultuurhistorische waardenkaart als ondergrond van deze integrale-ensemblekaarten weggelaten.

Daarnaast wordt in de tekst nog aandacht besteed aan landgebruik en gebiedskenmerken, die soms lastiger in een kaartbeeld te vangen zijn. De combinatie van beide bepaalt de waardevolle kwaliteiten van elk integraal ensemble. De waarde van een integraal ensemble wordt dus bepaald op basis van kenmerken en aanwezige objecten en structuren. Ook objecten en structuren die op zichzelf een wat lagere waardering hebben gekregen op de cultuurhistorische waardenkaart (of daar zelfs ontbreken), kunnen binnen de context van een integraal ensemble van belang zijn en in die context bescherming verdienen. In die zin gaat de gedetailleerdere studie in dit kader verder de diepte in en is vollediger, en daarom bij het bepalen van beschermenswaardige karakteristieken meer leidend dan de cultuurhistorische waardenkaart.

2.2 Rijnbandijk – Boveneindsestraat

2.2.1 Ligging en begrenzing

Figuur 1. Contour van het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat'.

Het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat' omvat een zone langs de Rijnbandijk van de N233/Cuneraweg in het westen tot en met het erf De Poel in het oosten, net voorbij het punt waar de Boveneindsestraat en de Rijnbandijk bij elkaar komen. In het westen is de zone als gevolg van de uitbreiding van de bebouwde kom van Kesteren relatief smal, maar omvat naast de dijkzone wel de historische kern van Kesteren rond de Kerkstraat. Ten oosten van de Hoofdstraat – Spoorstraat bevat het integraal ensemble het deel van het gebied ten noorden van de Rijnbandijk (deels tot aan de Oude Rijn, deels tot aan de Ambtseweg), het gebied tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat en het gebied tussen Boveneindsestraat en het bedrijventerrein 't Pannhuis.

2.2.2 Ondergrond

Het integrale ensemble ligt op een stroomrug van de Rijn. De Rijn, die in de geschiedenis meermalen zijn loop verlegde, zette grove deeltjes in zijn eigen bedding af, en bracht via overstromingen bovendien kleideeltjes op de aangrenzende oevers: de zogenaamde oeverwallen.

De volledige stroomrug functioneerde als de 'stroomgordel van Herveld' tussen 4.755-2.200 jaar geleden; het noordelijk deel is tevens gevormd als de 'stroomgordel van Mars-Oude Rijn' tussen 5.595-326 jaar geleden.⁷ Geomorfologisch bestaat het gebied uit een stroomrug (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3B44). Langs de noordrand van het gebied loopt een oude restgeul (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 22R43). Op deze restgeul takken zowel vanuit het noorden als het zuiden enkele kronkelwaardgeulen aan (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 23R45), waarlangs kronkelwaardruggen liggen (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3B46). Aan de zuidrand van het ensemble ligt de overgang van de stroomrug naar vlakkere stroomrugglooiingen (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3H43). De stroomrug van de Rijn bestaat uit zogenaamde ooivaaggronden: kleigronden zonder duidelijke profielopbouw en zonder roest- en grijze vlekken in het profiel (bodemcodes Rd10A en Rd90A).

2.2.3 Historische ontwikkeling

Waterstaat en bewoning

Het dorp Kesteren is in aanleg een vroegmiddeleeuwse structuur. Een oorkonde uit omstreeks 850 maakt melding van onroerend goed in de *villa Castra* dat door Balderik aan het klooster Lorsch werd geschonken.⁸ Het is aannemelijk dat er toen op de stroomrug al sprake was van een bewoningsconcentratie, die vermoedelijk zonder dijk- of kadestructuren droge voeten hield doordat het water nog vrij de rivierkom in kon stromen. In de late middeleeuwen kon het dorp als bewoningsconcentratie zich verder verdichten. Tegelijk werden in verband met de bevolkingsgroei de oeverwallen ontginnen en systematisch verkaveld.

Wanneer de hoofdloop van de Rijn zich van de huidige Oude Rijn langs Kesteren naar de bestaande Rijnloop verplaatste is niet helemaal duidelijk. Cohen gaat uit van rivieractiviteit ten zuiden van de Rijnbandijk tot 2.200 jaar geleden en van het systeem van de Oude Rijn tot 326 jaar geleden. Aangezien hij de rivieractiviteit in de huidige stroomgordel al 2.500 jaar geleden laat beginnen, moeten beide stromen lange tijd naast elkaar bestaan hebben. De huidige bandijk werd op een nog onbekend moment vóór 1327 aangelegd langs de zuidoever van de Oude Rijn. Het gebied noordelijk van de Oude Rijn, Lede en Oudewaard en de Marspolder, vormde tot 1953 een zelfstandige waterstaatkundige eenheid buiten de Neder-Betuwe.⁹ Dat een polder vóór de bandijk geen garantie op het voorkomen van rampen was, blijkt wel uit het feit dat ten oosten van het dorp ook nu nog twee grote doorbraakkolken te vinden zijn.

De Rijnbandijk vormde daarmee de noordgrens van de Neder-Betuwe. Dat was niet alleen een waterstaatkundige grens, maar ook een bestuurlijke: Neder-Betuwe was bij de geleidelijke ontwikkeling van Gelre als graafschap en later hertogdom een richterampt geworden, onderverdeeld in vier

⁷ Cohen 2012

⁸ De Beaufort e.a. 1968: 295

⁹ Regionaal Archief Rivierenland, 1044 Archief van de Dorps- en buitenpolders in de Neder-Betuwe, 1525-1971, inleiding

schoutambten.¹⁰ Lede en Oudewaard daarentegen was een Stichtse heerlijkheid en tot in de 14e eeuw een leen van de Paulusabdij in Utrecht.¹¹

Het dorp Kesteren kon zich door de bijzondere landschappelijke situatie zowel binnen- als buiten de Rijnbandijk ontwikkelen. De kerk met woonbebouwing lag 'binnendijs', het resterende deel van het dorp 'buitendijs', tussen de Rijnbandijk en de Oude Rijn (die de grens met Lede en Oudewaard vormde). Het dorp als geheel was langgerekt en stond haaks op de dijk, en lag rond een brinkachtige structuur die zelf buiten de Rijnbandijk gesitueerd was.

Figuur 2. Kaart van de afwatering van de polder buiten de Rijnbandijk, 1610. Het noorden is beneden. Linksboven zien we de kerk van Kesteren tegen de bandijk (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5040).

In het dorp bevonden zich boerderijen, maar ook huizen van de lokale bovenlaag, zoals in 1832 van burgemeester Cornelis van Riemsdijk van Ochten, van het ambtsbestuur en van kleine ambachtslieden, zoals de naaister Anne Geertrui Muller.

Het in oorsprong zeker laatmiddeleeuwse nederzettingsslint strekte zich vanuit het dorp voornamelijk naar het oosten uit, langs de Rijnbandijk en langs de Boveneindsestraat. Hier woonden in de 19e eeuw zowel landbouwers als arbeiders en winkeliers. Langs de Rijnbandijk westelijk van het dorp stonden in de vroege 19e eeuw nauwelijks huizen.

¹⁰ Regionaal Archief Rivierenland, 1044 Archief van de Dorps- en buitenpolders in de Neder-Betuwe, 1525-1971, inleiding

¹¹ De Beaufort e.a. 1968: 296

Figuur 3. Detail uit een kaart uit 1552, met linksonder de kern van Kesteren, toen al aan twee zijden van de dijk. Het noorden is boven (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4926).

Na de Tweede Wereldoorlog begon een proces van versnelde verstedelijking in Kesteren. De aanleg van de Rijnbrug voor wegverkeer leidde tot een veel intensiever gebruik van de Hoofdstraat, die tot de aanleg van de Cuneraweg de hoofdverbinding naar het zuiden zou blijven. Daarvoor werd het wegprofiel ook sterk verbreed. Na de aanleg van de Cuneraweg verdween weliswaar deze doorgaande functie, maar bleef het kruispunt – later rotonde – Hoofdstraat-Spoorstraat een belangrijke schakel door de eerder al aangelegde Betuwestraatweg. Dat leidde tot een belangrijke en blijvende ruimtelijke knip in de Rijnbandijk.

Tegelijk breidde het dorp Kesteren zich in westelijke richting uit, eerst door de aanleg van kleine woonstraten (Van der Zandestraat), vervolgens kleine buurtjes (Gerard Doustraat e.o.) en daarna met steeds grotere wijken, zoals de Mesdagstraat e.o. en de Craaienhof e.o. De Rijnbandijk bleef hierbij als een grote ader door de kern bewaard, maar verloor zowel binnen- als buitendijks zijn landelijke context.

Aan de overzijde van de Cuneraweg gaat de Rijnbandijk in westelijke richting verder, waar hij bij Bontemorgen op de Marsdijk aansluit. In het oostelijk deel zijn drie aspecten van belang, namelijk allereerst de nieuwvestiging van bedrijven langs de zuidzijde van de Boveneindsestraat, de modernisering van de agrarische erven tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat en tot slot de invloed die de ontwikkeling van bedrijventerrein 't Panhuis (gestart met enkele fabrieken nabij het station vóór 1966) op het landschap gehad heeft.

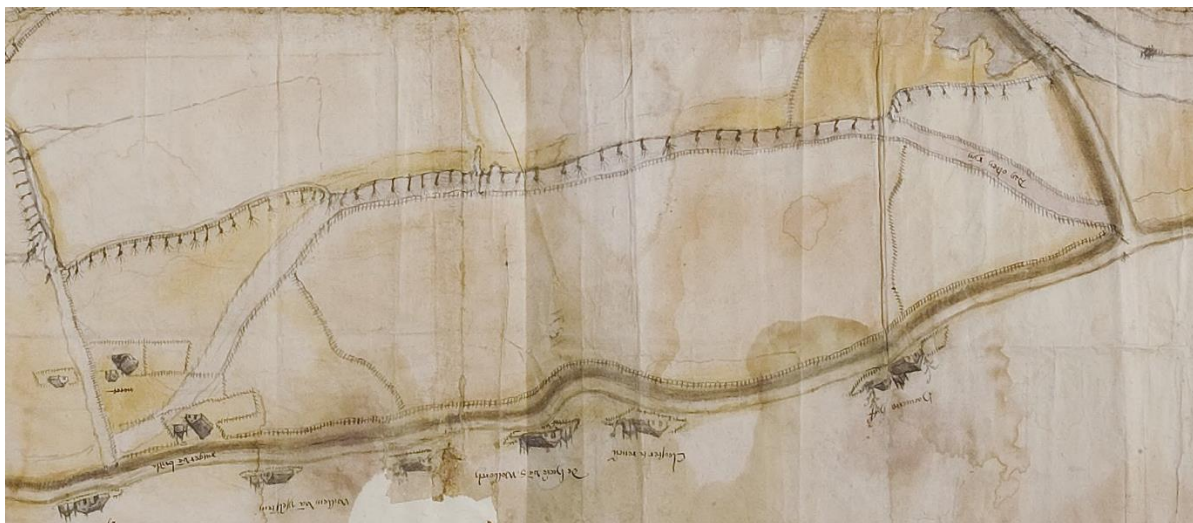

Figuur 4. De Oude Rijn ligt deels direct naast de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Agrarisch cultuurlandschap

Het kadastraal minuutplan uit 1832 geeft een waardevol beeld van de verkaveling en het landgebruik op dat moment. Die situatie geeft inzicht in de genese van de eeuwen ervoor. De stroomrug kende een strokenverkaveling, opgespannen tussen de Broekdijk en Oude Broekdijk in het zuiden en de Boveneindsestraat en Benedeneindsestraat in het noorden. Tussen de Boveneindsestraat en Benedeneindsestraat in het zuiden en de Rijnbandijk in het noorden was ook sprake van strookkavels, maar deze waren naast (vanzelfsprekend) korter ook breder dan de lange kavels in het zuiden. In deze zone lag in 1832 het merendeel van de bewoning langs zowel de Boveneindsestraat als de Rijnbandijk. De verkaveling direct rond het dorp was onregelmatiger van karakter. Buiten de Rijnbandijk was sprake van deels langgerekte kavels parallel aan de dijk en deels van blokvormige kavels. Het verschil is duidelijk: de omgeving van het dorp is organisch gegroeid, terwijl op de stroomrug sprake moet zijn

geweest van een systematische en geplande uitleg. De bewoningszone tussen Boveneindsestraat en Rijnbandijk neemt daarin een middenpositie in.

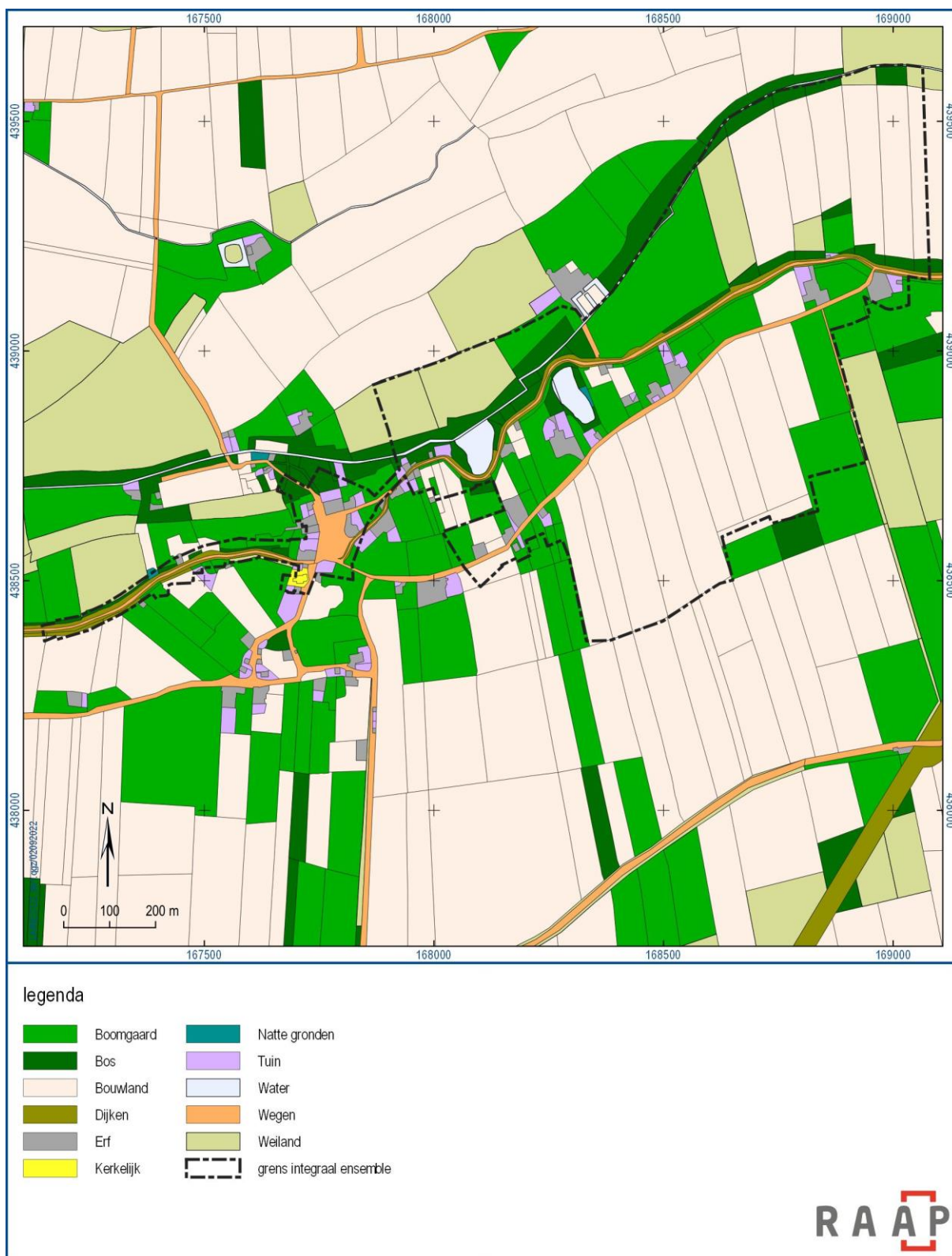

Figuur 5. De zone tussen de Rijnbandijk (onder) en de Oude Rijn (midden), met de erven aan de zuidzijde van de bandijk, en knotwilgen langs de Oude Rijn, 1552. Het noorden is boven (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4926).

Een groot deel van de strookkavels op de stroomrug werd in 1832 als bouwland gebruikt. Rondom het dorp en bij de erven tussen dijk en Boveneindsestraat lagen vooral (hoogstam)boomgaarden, waarvan een deel in 1832 uitliep in de strookkavels op de stroomrug. In de laagte langs de Oude Rijn werd het land vooral als weiland gebruikt, en plaatselijk lag langs de Oude Rijn en bij de kolken wilgenbos.

Tot ver in de 20e eeuw bleef het 18e- en 19e-eeuwse landschapsbeeld van boomgaarden rond het dorp, tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat en hier en daar op de oeverwallen bestaan. In 1906 werden de eerste twee boerderijen ten zuiden van de Boveneindsestraat gebouwd, Boveneindsestraat 20 en 22. Met de groei van de intensievere fruitteelt veranderde dit rond de Tweede Wereldoorlog, in ieder geval vóór 1958. Op dat moment was de oeverwal tot de spoorlijn en zelfs daarover in gebruik als boomgaard met grasland daaronder, hier en daar nog slechts een perceeltje akkerland.

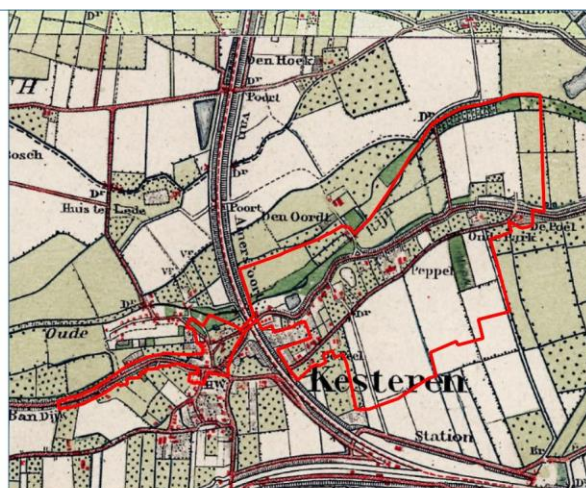
Rond de laatste eeuwwisseling volgde de omvorming van de relatief kleinschalige kavels met boomgaarden naar de laagstamteelt op grote samengevoegde percelen. Als gevolg van de opschaling van de bedrijven betekende dit voor een enkel erf, zoals Boveneindsestraat 22 en Rijnbandijk 46a, de schaalvergroting van bedrijfsgebouwen op het erf.

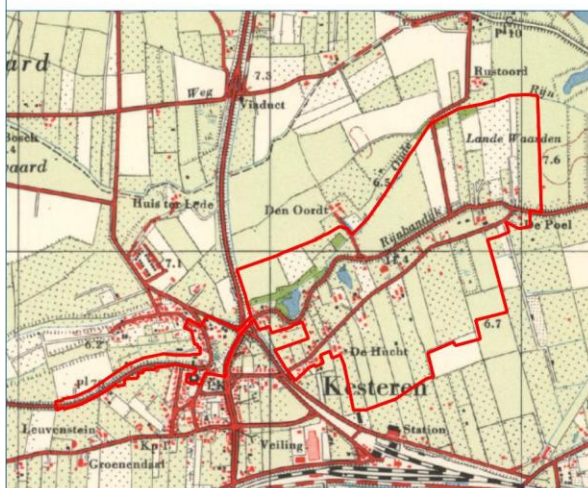
Figuur 6. Het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).

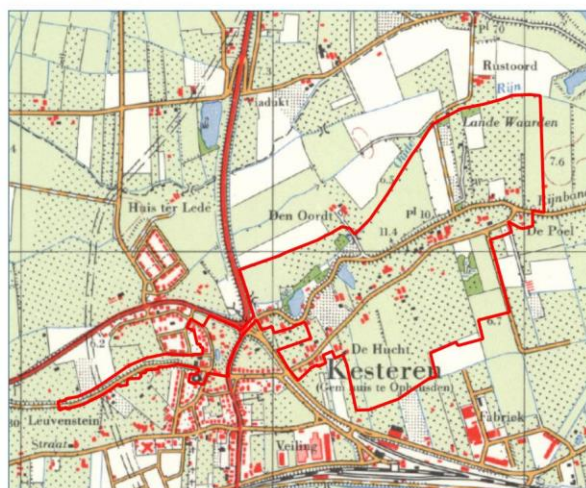
Ensemble 1 rond 1850.

Ensemble 1 rond 1900.

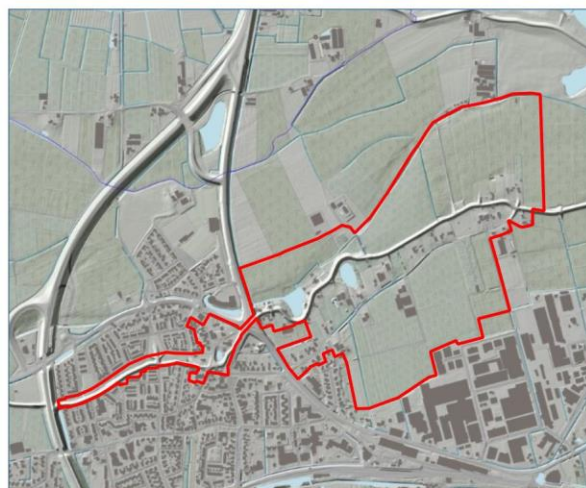
Ensemble 1 rond 1960.

Ensemble 1 rond 1975.

Ensemble 1 op een luchtfoto.

Ensemble 1 op het AHN2.

Figuur 7. Kaartbeelden van ensemble 1, 1850-heden.

2.2.4 Huidige landschapskarakteristiek

Waterstaat

De belangrijkste waterstaatkundige structuur in het gebied is de hoge, smalle Rijnbandijk die het ensemble van zuidwest naar noordoost doorsnijdt. Alhoewel het tracé van de dijk door de verhoogde ligging van de Hoofdstraat nabij de rotonde met de Spoorstraat-Betuwestraatweg wat vertroebeld is, is de dijk nog over zijn volledige lengte aanwezig.

Figuur 8. De eendenvijver in de dorpskern van Kesteren, mogelijk een oude doorbraakkolk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Nauw verbonden met de dijk zijn de twee doorbraakkolken tegen de Rijnbandijk, ter hoogte van Rijnbandijk 52 (buitendijks) en Rijnbandijk 159 (binnendijks). Beide doorbraakkolken zouden uit 1595 dateren. Over de oorsprong van de eendenvijver in Kesteren als doorbraakkolk is niet veel bekend. Het kadastraal minuutplan uit 1832 laat hier een 'leeg' dorpsplein zien, de Topografisch-Militaire Kaart uit 1850 geeft de vijver wél weer. Het is op basis van landschappelijke gronden, zoals de bocht in de bandijk, wel aannemelijk dat het hier om een oude doorbraakkolk gaat.

Het derde cruciale onderdeel van de waterstaatskundige ontwikkeling is de Oude Rijn, de oude grens van het ambt Neder-Betuwe én van het hertogdom Gelre. Alleen het nog in landelijk gebied liggende deel ten oosten van de Hoofdstraat is – als brede, gebogen waterloop - onderdeel van het ensemble; het westelijke deel is onder meer door de bouw van het Van Lodenstein College aangetast.

Tot slot ligt langs de zuidzijde van het ensemble nog een historische waterloop, die ten westen van de Spoorstraat – buiten het ensemble – in de Schenkhofstraat zijn historische vervolg weerspiegelt ziet. Verder liggen er enkele structuurbepalende, kavelscheidende sloten in het oostelijke deel van het ensemble.

Figuur 9. Een doorbraakkolk langs de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Infrastructuur

Belangrijke cultuurhistorisch waardevolle hoofdstructuren van de infrastructuur zijn de licht slingerende Boveneindsestraat als parallelle route achter de bandijk, de Hogeveldeweg als haakse weg daarop, de Ambtsweg als aftakking van de bandijk, en in het dorp de Kerkstraat – Dorpsplein – Achterdorp, de Hoofdstraat en het Dorpsplein tussen die twee routes. De Boveneindsestraat ligt iets hoger dan de omgeving en heeft soms aan één of beide zijden een greppel of bermsloot. De Hogeveldeweg is een smalle landweg, aan één zijde met bomen beplant, die de verbinding met de Tielsestraat vormde en vormt.

Het Dorpsplein is nog herkenbaar aan de rooilijnen van de omliggende gebouwen, de merendeels groene en relatief open inrichting en de oude eendenvijver (zie hiervoor) in de hoek van de bandijk. Op het plein staan meerdere markante bomen, waaronder een herdenkingsboom met hek. De Boveneindsestraat en de Kerkstraat – Dorpsplein – Achterdorp kennen nog een relatief smal, traditioneel profiel. De Hoofdstraat daarentegen is na de Tweede Wereldoorlog als hoofdroute door het dorp verbreed en in capaciteit opgeschaald.

De meeste wegen zijn smal en hebben een asfaltverharding. In de bermen komt ook halfverharding voor. De bermen vormen een geleidelijke overgang naar de erven, en kennen hier en daar greppels of bermsloten.

Figuur 10. Eén van beide afwegen ten noorden van de Rijnbandijk, met op de achtergrond het panorama op de Grebbeberg (foto: RAAP, 22 september 2022).

Grondgebruik en verkaveling

De gebieden ten westen en ten oosten van de Hoofdstraat hebben een sterk van elkaar verschillend grondgebruik. In het westen is de bebouwing door de ontwikkeling van de kern Kesteren toegenomen en zijn de omliggende percelen als (sier)tuin in gebruik genomen of gebleven. De Rijnbandijk heeft hier zijn historisch karakter behouden, maar is in een bebouwde omgeving komen te liggen.

In het oosten is tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat sprake van een kleinschalig beeld van erven met bijgebouwen, tuinen en relictten van boomgaarden en een in beplanting opgenomen doorbraakkolk. De erven worden hier afgewisseld met kleine weiden, soms met beplanting van (hoogstam)fruitbomen. Noordelijk van de Rijnbandijk is sprake van boomteelt tegen de Hoofdstraat en fruitteelt verder oostelijk, terwijl zuidelijk van de Boveneindsestraat – met uitzondering van een terrein nabij De Peel en percelen nabij de Hogeveldeweg – het gebied voor grootschalige fruitteelt gebruikt wordt.

Het gebied wordt nog steeds gekenmerkt door zijn historische strokenverkaveling. Vooral tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat, en in mindere mate ten zuiden van de Boveneindsestraat, is dit nog herkenbaar.

Figuur 11. Kavelgrenzen haaks op de Rijnbandijk en Boveneindsestraat zijn relictten van de strokenverkaveling die dit gebied kenmerkte (foto: RAAP, 22 september 2022).

Opgaand groen (langs wegen, op kavelgrenzen, op erven)

Van substantiële wegbeplanting is in dit ensemble geen sprake. Deze is vooral gerelateerd aan erven en huispercelen (boomgaardjes, lei- en andere erfbomen, erfrandbeplanting), aan de aanwezige kolken en vijvers en aan de openbare ruimte van het Dorpsplein. Van historische kavelrandbeplanting is zeer beperkt sprake.

Figuur 12. Markante boomgroep aan de Rijnbandijk in de naoorlogse uitbreiding van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).

Reliëf

De meest markante historisch waardevolle reliëfelementen in het gebied zijn de doorbraakkolken en de eendenvijver, de laagte van de Oude Rijn en de hoge, steile Rijnbandijk. Langs de doorbraakkolk direct oostelijk van de Hoofdstraat zijn enkele kleine perceeltjes met rabatstructuren aanwezig. Het reliëf van de grote agrarisch gebruikte percelen ten noorden van de Rijnbandijk en ten zuiden van de Boveneindsestraat lijkt nog gaaf te zijn.

Onder een aantal erven liggen woerden: oude, opgehoogde woonheuvels. Deze werden aangelegd om in een onbedijkt landschap droge voeten te houden, zelfs op de stroomruggen.

Landschapsbeeld (openheid, doorzichten, landmarks, panorama's, etc.)

Ten westen van de Hoofdstraat gaat het landschapsbeeld vooral over de 'kleine doorzichten'. Het langste doorzicht is daar het zicht over de lengterichting van de Rijnbandijk, hier en daar geflankeerd door oude individuele bomen. In het dorp zijn de doorzichten veel beperkter, en ligt de essentie meer bij de beleving van het Dorpsplein als groene en onbebouwde ruimte tussen de flankerende huizen. Aan het zuidelijke uiteinde van dit Dorpsplein, over de dijk, staat het belangrijkste landmark van het ensemble: de oude kerk van Kesteren.

In het oosten van het ensemble, oostelijk van de Hoofdstraat, gaat het om vergezichten vanaf de Rijnbandijk, die hier door het landschap slingert en waarbij in eerste instantie nog aan beide zijden, maar later alleen aan de zuidzijde bebouwing voorkomt. Vooral in het westen zijn de vergezichten beperkter door de erven en de beplanting rond de kolken, maar in het oosten van het oostelijk deel is het landschap rondom de dijk opener. Naar het noorden bestaat, over de fruitboomgaarden heen, een ongehinderd zicht op Rhenen en de Grebbeberg, terwijl naar het zuiden het uitzicht afwisselend vergezichten en zicht op (achter)erven laat zien. Van een clustering van bebouwing is hier nauwelijks sprake. Alleen bij de uitmonding van de Boveneindsestraat op de Rijnbandijk worden vergezichten naar het zuiden gehinderd door een cluster van meerdere erven.

Figuur 13. Ter hoogte van de doorbraakkolken zijn de kleine doorzichten op Rhenen en de Grebbeberg heel markant, zoals hier vanaf de Rijnbandijk op de Cuneratoren in Rhenen (foto: RAAP, 22 september 2022).

Figuur 14. Verder oostelijk wordt het landschap opener en is het brede panorama op de Grebbeberg over de laagstamboomgaarden niet te missen (foto: RAAP, 22 september 2022).

2.2.5 Bebouwingskarakteristiek

Stedenbouwkundige structuur

Het dorp Kesteren heeft een langgerekte structuur die samenhangt met de aanleg van wegen en de stichting van agrarische erven op de relatief hooggelegen oeverwallen. Min of meer parallel aan de Rijnbandijk ligt een doorlopende wegstructuur met een relatief open bebouwingspatroon. Het gaat daarbij om de bebouwingslinten Boveneindsestraat en Nedereindsestraat, die zich van oudsher kenmerken door de aanwezigheid van boerderijen die veelal staan op kunstmatige verhogingen ('woerden'). De naamgeving van beide wegen houdt verband met de ligging ten opzichte van de historische dorpskern. Door verdichting van het bebouwingslint en omliggende dorpsuitbreidingen is met name het ruimtelijk beeld van de Nedereindsestraat vanaf het derde kwart van de 20e eeuw ingrijpend veranderd. De historisch-stedenbouwkundige karakteristieken van de Boveneindsestraat zijn daarentegen gaaf bewaard gebleven.

De oude kern wordt gemarkeerd door de in oorsprong middeleeuwse dorpskerk, waarvan de toren behouden bleef, en enkele aan de bandijk grenzende voormalige boerderijen. De Kerkstraat en Achterdorp maken onderdeel uit van de stedenbouwkundige structuur van de historische dorpskern van Kesteren. Het stratenpatroon van het dorp kenmerkt zich door enkele korte en gebogen dwarswegen die de verbinding vormen tussen de Rijnbandijk en Boveneindsestraat-Nedereindsestraat.

Figuur 15. De beeldbepalende dorpskerk van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).

Ten noorden van deze dijk ligt het Dorpsplein. Rondom dit plein bevond zich aan het begin van de 19e eeuw al een kleinschalige bebouwingsconcentratie. Binnen het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat' vormt dit plein met aangelegene bebouwing een belangrijk onderdeel van de historische nederzettingsstructuur. Vanaf het Dorpsplein liepen de Achterdorp en Rhenenseweg in het verleden richting het kasteel Huis Ter Lede. De Hoofdstraat vormt samen met het tracé van de voormalige spoorlijn Nijmegen-Rhenen (Spoorstraat) een korte onderbreking binnen het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat'.

Figuur 16. De zuidoostelijke rand van het Dorpsplein, met rechts van het pad de herdenkingsboom met hek (foto: RAAP, 22 september 2022).

Architectuur

Kenmerkend voor de bebouwingskarakteristiek zijn de op vrije erven gebouwde woningen en boerderijen, die naar uitwendige kenmerken merendeels dateren uit de 18e en 19e eeuw. De bebouwing is traditioneel van karakter en varieert in omvang. Het bebouwingsbeeld van het integrale ensemble wordt in belangrijke mate bepaald door T-boerderijen met een tweelaags voorhuis, groot bedrijfsgedeelte en diverse schuren op het erf. Een deel van de boerderijen heeft een kap met rietdekking. Bij enkele boerderijen is het schilddak van het voorhuis voorzien van pannen, terwijl de deel een rietgedekt dak met wolfseinde heeft. Schild- en zadeldaken van de T-boerderijen worden bekroond door hoekschoorstenen. Verschillende boerderijen hebben een lijstgevel of gesneden versieringen aan de daklijst. Bij een deel van de bebouwing ontbreekt een dakgoot. Sommige boerderijen hebben entreepartijen met hoofdgestel en consoles. Boven voordeuren komt een gietijzeren levensboom in het bovenlicht voor. De voorhuizen van enkele T-boerderijen hebben gemetselde of gestucte gevels, al dan niet met (hoek)lisenen of vlechtingen. In de achtergevels bevinden zich veelal flauw getoogde inrijpoorten, zijpoortjes en hooivensters. Verschillende panden bezitten nog vensters met schuiframen en luiken. Naast forse T-boerderijen komen in het beschermd dorpsgezicht ook kleinere hallehuisboerderijen en woonhuizen van één bouwlaag met een kap voor. Over het algemeen heeft deze bebouwing een eenvoudig en sober karakter. Langs de

Boveneindsestraat en Rijnbandijk staan enkele panden uit het begin van de 20e eeuw die zijn voorzien van een mansardedak.

Figuur 17. Eén van de kenmerkende T-boerderijen (foto: RAAP, 22 september 2022).

Figuur 18. Een beeldondersteunende woning met mansardedak aan de Boveneindsestraat (foto: RAAP, 22 september 2022).

Met name langs het noordelijk deel van het beschermd dorpsgezicht staat de bebouwing lager tegen of nabij de dijk, waardoor dijkstoepen een kenmerkend onderdeel uitmaken van het ruimtelijk beeld.

Waardevolle bebouwing

In onderstaande tabel is de waardevolle bebouwing opgenomen die voorkomt binnen het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat'.

Waardevolle bebouwing	Rijnbandijk - Boveneindsestraat	
Rijksmonumenten		
Boveneindsestraat 15	Boerderij De Hoorn	T-boerderij
Kerkstraat 4-6	Hervormde kerk	Inventaris deels beschermd
Kerkstraat 6	Toren Hervormde kerk Kesteren	Bakstenen kerktoren
Rijnbandijk 151	Landhuis De Poel	Tweelaags pand met schilddak
Gemeentelijke monumenten		
Achterdorp 3	Woonhuis	Dorpswoning met aangebouwde schuur
Boveneindsestraat 5	Boerderij	
Boveneindsestraat 7	Boerderij	T-boerderij
Boveneindsestraat 14	Boerderij	T-boerderij
Boveneindsestraat 18-18a	Boerderij De Hucht	T-boerderij
Boveneindsestraat 18b	Woonschuur bij De Hucht	Hallehuisvorm
Boveneindsestraat 20	Boerderij De Hazenhof	T-boerderij
Boveneindsestraat 22	Boerderij	T-boerderij
Boveneindsestraat 25	Boerderij De Oude Park	T-boerderij
Boveneindsestraat 27	Schuur bij De Oude Park	
Dorpsplein 3	De Maat	Villa
Dorpsplein 4	Voorhuis boerderij	Voorhuis T-boerderij
Dorpsplein 6	Ambtshuis	Tweelaags pand met schilddak
Rijnbandijk 157	Boerderij (gedeelte)	T-boerderij
Rijnbandijk 157a	Boerderij (gedeelte)	T-boerderij
Rijnbandijk 159	Woonhuis	Dienstwoning
Rijnbandijk 161	Boerderij De Waai	T-boerderij
Rijnbandijk 167	Boerderij	T-boerderij
Rijnbandijk 169	Boerderij	Hallehuisboerderij
Rijnbandijk 187	Boerderij	T-boerderij
Potentiële gemeentelijke monumenten		
Boveneindsestraat zn	Toegangshek bij nr. 25-27	IJzeren hekwerk aan de dijk
Boveneindsestraat zn	Kazemat	Kolff-kazemat, onderdeel stolpijn
Boveneindsestraat zn	Kazemat	Kolff-kazemat, onderdeel stolpijn
Boveneindsestraat zn	Kazemat	Kolff-kazemat, onderdeel stolpijn
Beeldondersteunende panden		
Achterdorp 1	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak
Achterdorp 5	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak
Boveneindsestraat 1	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak
Boveneindsestraat 4	Woonhuis	Eenlaags pand met afgewolfd mansardedak
Boveneindsestraat 9	Boerderij	Eenlaags pand met mansardedak,erker
Boveneindsestraat 17	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak
Boveneindsestraat 19	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak

Boveneindsestraat 21	Boerderij	Wederopbouwboerderij met dwarsdeel
Dorpsplein 2	Boerderij	Woonhuis met schuur
Dorpsplein 6	Schuur naast Ambtshuis	Wit geverfde schuur van hallehuistype met afgewolfd zadeldak
Dorpsplein 7	Boerderij	T-boerderij, met werkplaats
Dorpsplein 9	Woonhuis	Eenlaags pand met zadeldak
Rijnbandijk 151	Schuur bij rijksmonument Landhuis De Poel	Bakstenen schuur met zadeldak
Rijnbandijk 171	Boerderij Rijnbanhof	Eenlaags pand met mansardedak
Overige bijzondere objecten		
n.v.t.		

Tabel 1. Waardevolle bouwkunst in ensemble 1.

2.2.6 Kernwaarden, inclusief kaartbeeld

Algemeen

- De zeer goed herkenbare historisch-ruimtelijke relatie tussen stroomrug, restgeul, bedijking en nederzettingsstructuur;
- Samenhangen op kleinere schaal, zoals tussen dijk, wielen en Boveneindsestraat;

Waterstaatkundige structuur

- De Rijnbandijk als (grotendeels) doorgaande structuur, gekenmerkt door zijn huidige profiel en tracé (licht slingerend, met plaatselijk bochten vanwege de aanwezigheid van doorbraakkolken), voorzien van een wegdek en met gras op de taluds en aan de teen;
- Aan de dijk gerelateerde doorbraakkolken, waarvan twee ten oosten van de Betuwestraatweg-Spoorstraat en één mogelijke kolk ten westen ervan (vijver op Dorpsplein);
- De grotendeels intacte Oude Rijn als (fossiele) rivierloop waarlangs de Rijnbandijk is aangelegd;

Infrastructuur

- Het wegtracé over de Rijnbandijk;
- De Boveneindsestraat als historische route achter de Rijnbandijk, met zijn smalle profiel;
- De Hogeveldeweg en Ambtsweg als veldwegen;
- De Kerkstraat-Dorpsplein-Achterdorp en de Hoofdstraat als historische wegenstructuur van de dorpskern;

Bebouwing(sstructuur)

- De waardevolle bebouwing (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, potentiële gemeentelijke monumenten en beeldondersteunende panden);
- De rooilijnen van de huizen rond het Dorpsplein als historische contouren van het Dorpsplein;
- De oude kerk aan de Kerkstraat in Kesteren als 'vrijliggende' bouwmassa;

- De situering van de erven min of meer 'gecentreerd' tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat, met open ruimten tussen deze erven;
- Het incidenteel voorkomen van kleinschalige woonbebouwing tegen de zuid- en noordzijde van de Rijnbandijk (zoals Rijnbandijk 159);
- De terughoudende, op een agrarische voorgeschiedenis gestoelde inrichting van de erven tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat, met gebruikmaking van materialen als grond of gebakken straatklinkers als erfverharding of voor stoepen;
- De kleine maat en schaal van boerderijen en andere landelijke bebouwing;
- De voorkomende oude verhoogde woonheuvels of 'woerden';
- Het eenvoudig en sober karakter van de historische bebouwing die bepaald wordt door de traditionele vormgeving, detaillering en materialisatie;

Verkaveling

- De relictten van de strokenverkaveling haaks op de Boveneindsestraat en de Rijnbandijk, zowel tussen die lijnelementen als ten zuiden van de Boveneindsestraat;

Opgaand groen en landgebruik

- (Relicten van) kleine hoogstamboomgaarden ¹², al dan niet gekoppeld aan erven langs de Rijnbandijk, al dan niet met wilgenrijen erlangs;
- De volumes aan 'vochtminnend' opgaand groen rond de twee doorbraakkolken ten oosten van de Betuwestraatweg-Spoorstraat en aan de oevers van de Oude Rijn (zoals wilgen, populieren en elzen, al dan niet op rabatten);
- De groene, landschappelijke inbedding van de erven;
- Bescheiden erfbeplanting op de erven, met enkele waardevolle solitaire bomen, zoals de leilinden voor Boveneindsestraat 7 en 22, oude coniferen bij Boveneindsestraat 4 en 19, beuken bij Boveneindsestraat 11 en 20, notenbomen bij Rijnbandijk 167 en 169. Karakteristiek zijn ook enkele beuken- en ligusterhaagjes ter afbakening van erven. De tuinaanleg als geheel is van belang bij onder meer Boveneindsestraat 20, Boveneindsestraat 22, Rijnbandijk 151 (landhuis 'De Poel') en Rijnbandijk 157-157a;
- Het kleinschalige, aan erven gerelateerde landgebruik tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat (w.o. hoogstamboomgaarden, paardenweitjes);
- De fraaie treurwilgen rond de eendenvijver in Kesteren;
- De herdenkingsboom met hekwerk bij de eendenvijver in Kesteren;
- De brede groene parkzone aan weerszijden van de Rijnbandijk binnen de bebouwde kom;
- Korte eenzijdige bomenrijen langs de Boveneindsestraat en de Hogeveldseweg;

¹² In deze context is de grootschalige laagstamfruitteelt ten zuiden van de Boveneindsestraat in zijn totaliteit noch een kernwaarde, noch storend, al was het maar vanwege de bufferende werking tegen de bebouwingsrand van bedrijventerrein 't Panhuis.

Figuur 19. De waardevolle parkachtige zone rond de Rijnbandijk in de bebouwde kom van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).

Zichtrelaties

- De ruimtewerking van het open Dorpsplein van Kesteren, beperkt door de opgaande beplanting rond de eendenvijver;
- De coulissenwerking van erven en boomgaarden tussen Rijnbandijk en Boveneindsestraat;
- De zichten over en langs de kolken aan weerszijden van de Rijnbandijk;
- De wijde zichten vanaf de Rijnbandijk (behoudens bij een doorbraakkolk) richting de Grebbeberg en Cuneratoren;

2.2.7 Storende aspecten

- De onderbreking in de vanouds doorgaande Rijnbandijk door de aanwezigheid van de verkeerskundig ingerichte kruising Betuwestraatweg-Spoorstraat (als rotonde) en de ligging van de verbrede Hoofdstraat tegen de oostzijde van het oude dijktaalud;
- De 'versteende context' aan de noordzijde van de oude kerk in Kesteren;
- Het gebruik van asfalt voor de verharding van de wegen in de dorpskern van Kesteren;

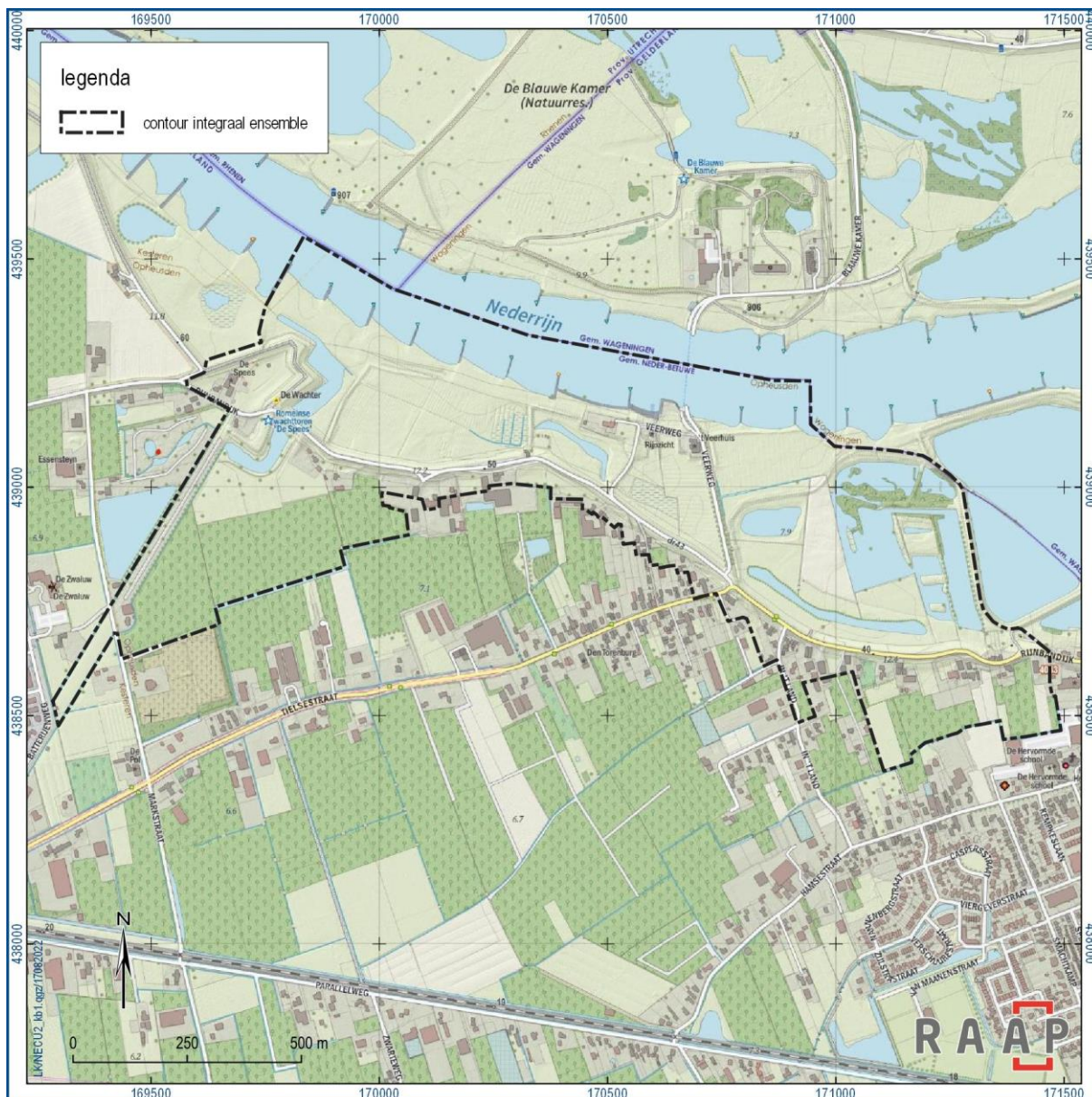
- De beperkte groene inkleding van de eendenvijver in Kesteren, vooral aan de oostzijde;
- De verenging van de parkzone langs de Rijnbandijk door de bebouwing van de huizen aan de Tollenhof;
- De bedrijfslocatie Rijnbandijk 171 in Kesteren, die door zijn situering afbreuk doet aan de groene context, met name door de oppervlakte aan verharding;

2.2.8 Conclusie

Het ensemble Rijnbandijk – Boveneindestraat omvat de landschappelijke en gebouwde context van de stroomrug waarop het dorp Kesteren en het bebouwingslint langs de Rijnbandijk en Boveneindestraat liggen. Als geheel geeft het een zeer goed beeld van landschap en bewoning op een bedijkte oeverwal langs een oude Rijngeul, zowel in de vorm van de dorpskern van Kesteren als van de lintbebouwing langs de dijk. Zowel de nederzettingsstructuur als de landschappelijke context zijn vooral ten oosten van de Betuwsestraatweg-Spoorstraat nog zeer goed bewaard gebleven. Hier is een fraaie afwisseling van kleinschalig (bij de kolken) naar grootschalig (ten oosten daarvan) landschap aanwezig. Ten westen van dit punt is de koppeling met het landschap door de ontwikkeling van de kern van Kesteren minder het geval, maar hier is juist de historische relatie tussen het gestrekte esdorp met dorpsplein, de middeleeuwse kerk en de hoge Rijnbandijk én de inpassing van de dijkzone in een parkzone in het naoorlogs stedelijk weefsel heel fraai te zien.

2.3 De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer

2.3.1 Ligging en begrenzing

Figuur 20. Contour van het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer'.

Het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer' bestaat uit een grillig gevormd gebied aan de zuidoever van de Nederrijn, zowel buiten- als binnendijs. In het westen vallen fort De Spees met zijn kazematten en de aansluitende liniewal tot aan bedrijventerrein 't Panhuis binnen het ensemble. Daaraan grenzend ligt het lint langs de Rijnbandijk. Buitendijs horen de uiterwaarden tot aan de grote zandwinningsplas bij Opheusden ertoe, binnendijs gaat het nabij De Spees nog om een aantal boomgaarden ten noorden van de Tielsestraat, maar verder oostelijk om alleen de achtererven van de historische bebouwing. Hier is door nieuwbouw achter de historische erven en verdichting met nieuwbouw de relatie met het historisch cultuurlandschap op veel plekken verstoord. Alleen nabij het

dorp is nog een deel van de achterliggende percelen bij het ensemble gevoegd, vanwege de intacte doorzichten daar.

2.3.2 Ondergrond

Dit integrale ensemble ligt merendeels op de stroomgordel van Herveld, die als Rijntak actief was tussen 4755 en 2200 jaar geleden. Het noordelijk deel is onderdeel van de huidige stroomgordel van de Rijn, beginnend 4.755 jaar geleden en nog altijd actief. Daartussen ligt nog de stroomgordel van Mars-Oude Rijn, beginnend 1.915 jaar geleden en eindigend 326 jaar geleden.¹³

Geomorfologisch wordt het gebied overwegend gekenmerkt door een stroomrug (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3B44), met in het zuidwesten bij de liniedijk de overgang naar vlakkere stroomruggelooiingen (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3H43). Ten oosten van de Tielsestraat staat haaks op de dijk een restgeul (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 22R43). Het buitendijkse gebied is uit geomorfologisch oogpunt een 'vlakte ontstaan door afgraving of egalisatie' (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 2M93E). Hier heeft de mens het natuurlijke reliëf sterk veranderd.

Bodemkundig bestaat de stroomrug van de Rijn hier grotendeels uit ooivaaggronden: kleigronden zonder duidelijke profielopbouw en zonder roest- en grijze vlekken in het profiel (bodemcode Rd90A). In het zuidwesten kwamen ook poldervaaggronden voor: kleigronden, eveneens zonder duidelijke profielopbouw, maar met roest- en grijze vlekken in het profiel (bodemcode Rn95C).

2.3.3 Historische ontwikkeling

Waterstaat en bewoning

Al in de Karolingische tijd, de periode na 750, zal er op de stroomrug van Opheusden zijn gewoond en gewerkt. In die periode kon men met redelijk droge voeten de stroomruggen nog bewonen en beakkeren, terwijl het rivierwater zijn weg naar de achterliggende komgebieden nog kon zoeken. Voor extra bescherming werden de erven op opgeworpen woonheuvels, woerden, aangelegd.

Van een bedijking, zeker een doorgaande, was toen nog geen sprake. Vanaf de volle middeleeuwen, toen de bevolking steeds verder groeide, werd die noodzaak wel groter. Nadat vermoedelijk eerder al plaatselijke kades bestonden, moet vóór 1327 een aaneengesloten bandijk langs de Rijn zijn ontstaan, waardoor de Neder-Betuwe als één waterstaatkundig geheel tegen de impact van het rivierwater beschermd kon worden. Hierdoor was ook een intensiever, tussen aanhalingstekens vanuit ons huidige perspectief, gebruik van de komgronden mogelijk.

De nederzetting *Husnin*¹⁴, het latere Opheusden, ontwikkelde zich langs een waterloop ter plaatse van de huidige Dorpsstraat.¹⁵ Langs de Rijnbandijk ontstond, zowel in westelijke als oostelijke richting, waarschijnlijk in de volle en/of late middeleeuwen, een bewoningslint dat met toenemende afstand tot de dorpskern steeds minder dicht werd. Ook langs het begin van de Tielsestraat zette dit lint zich al vóór de vroege 19e eeuw voort.

¹³ Cohen 2012

¹⁴ Schriftelijke vermelding rond 850 (www.etymologiebank.nl).

¹⁵ Mulder 2006

In de loop van de 19e en 20e eeuw verdichtte het dijklint zich. In de uiterwaarden bleef de bebouwing, buiten het veerhuis en het oude steenoventerrein, goeddeels achterwege.

Figuur 21. Zicht op de kerktoeren van Opheusden vanaf de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Militaire geschiedenis

De Grebbelinie ten noorden van de Rijn werd tussen 1742 en 1755 aangelegd in het kader van de dreiging van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Al in de voorbereiding daarvoor was er sprake van een verlenging door de Betuwe, maar dat bleef lang bij plannen op papier. Toen de Fransen in 1793 het zuiden binnenvielen, werd opnieuw het gevaar van een omtrekkende beweging door de Betuwe gezien. In 1794 werd een plan gepresenteerd tot het maken van een waterlinie in de Betuwe, met een sluis in de Rijndijk bij Opheusden. Een dijk dwars door de Betuwe moest het water tegenhouden, met twee versterkingen aan de Rijn- en Waaldijk. Na het schaven aan de plannen werd in 1799 nog in alle haast, vanwege een dreiging, een linie aangelegd tussen De Spees en Ochten.¹⁶ Deze bestond in hoofdzaak uit het Werk aan De Spees bij de Rijn en het Werk bij Ochten aan de Waal, met daartussen een liniewal met gracht.

Bij Ochten werd een aardwerk met gracht aangelegd dat de Waaldijk die hier een acces vormde moest beschermen. Bij de aanleg van het werk werd handig gebruik gemaakt van bestaande wielen, die hier als natuurlijke grachten gingen fungeren.

¹⁶ Deys 2011: 143-149; Van Ingen e.a. 2000

In 1850 werd nog wel gepleit voor een herstel, maar daarvan is het nieuw gekomen.¹⁷ Bij de aanleg van de spoorlijn Elst-Dordrecht in 1882 werd de liniedijk ter hoogte van de nieuwe spoorlijn versterkt met twee aardwerken. Na de Eerste Wereldoorlog verviel de linie. In 1926 kregen de burgemeesters van Echteld en Kesteren toestemming om de twee schansen af te graven. Daardoor verdween die van Ochten wel, maar Kesteren niet.¹⁸ Bij de mobilisatie had de stelling toch weer een rol.¹⁹

Figuur 22. De wallen van het Fort De Spees (foto: RAAP, 22 september 2022).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd bij Ochten een batterij aangelegd, uitgerust met drie kanonnen.²⁰ In 1951 werd de Grebbelinie opgeheven. Bij de ruilverkaveling van de Neder-Betuwe in de jaren 1960 is de liniedijk voor het grootste deel geslecht. Het werk bij Ochten is geheel verdwenen.

In 2000 werden plannen tot herstel van Fort De Spees uitgevoerd. Het overwoekerde hoornwerk werd daarbij vrijgelegd en toeristisch-recreatief ontsloten.²¹

Agrarisch cultuurlandschap

Alhoewel het ensemble zich maar beperkt uitstrekt tot het agrarisch gebruikte binnendijs gebied, geven we daarover als deel van de context van het ensemble toch een toelichting. Net als elders in het

¹⁷ Deys 2011: 152-153

¹⁸ Van den Hatert 2011: 218

¹⁹ Van den Hatert 2011: 219

²⁰ www.forten.info

²¹ Boosten 2009: 15

rivierengebied kwam er in de late middeleeuwen al fruitteelt voor, die op zijn laatst in de 17e eeuw van bovenregionale betekenis was en zich daarna nog uitbreidde, ook elders op de oeverwallen. Van boomteelt van enigerlei betekenis daarentegen was in de 14e eeuw nog geen sprake. In de 17e eeuw kwam naast bouw- en weiland in Opheusden vooral *hopland* voor. Boomteelt was er rond 1650 nog maar in heel beperkte mate, als specifiek deel van het land dat voor de tuinbouw gebruikt werd. Er waren op dat moment tussen de zes en negen boomkwekers in Opheusden, veelal op kleine bedrijfjes, zoals ook voor de intensieve hop- en fruitteelt gold.²²

In de 18e eeuw kantelde dit beeld. De ooit belangrijke hopteelt liep terug, en maakte plaats voor boomteelt, fruitteelt en tabaksteelt. De boomteelt en tabaksteelt groeiden vooral in de tweede helft van die eeuw. In 1812 waren er inmiddels 63 boomkwekers in Opheusden, tegen 24 landbouwers, 19 tabaksplanters en een groter aantal arbeiders en andere beroepen.²³

Het kadastraal minuutplan van 1832 geeft een indruk van de ligging van de boomkwekerijen. Deze bevonden zich hoofdzakelijk direct achter de huizen aan de Rijnbandijk, Tielsestraat en Hamsestraat ten westen van het dorp en de Koningsstraat ten oosten van het dorp. Dan komen we ook bij de verkaveling uit: we herkennen op het minuutplan een aantal perceelsblokken, nabij de plekken waar ook de bewoningslinten lagen, als complexen met in zeer kleine kavels onderverdeelde strookkavels. Uit een analyse van het grondgebruik in 1832 en ook de vergelijking met latere kaarten uit die eeuw blijkt dat dit de zones waren waar de boomteelt bedreven werd of spoedig zou gaan worden. Van hieruit breidde het boomteeltbedrijf zich over grote delen van de gemeente Neder-Betuwe uit. Een zwaartepunt van die groeisput lag in de jaren 1878-1883, mogelijk als gevolg van de landbouwcrisis. Door nieuwe tolmaatregelen van Duitsland zette in 1906 een crisis in, die pas tegen 1918 gekeerd was door de hoge prijzen van fruit en de vraag naar vruchtbomen. Op deze vraag volgde de vraag naar laanbomen, tot in 1932 een nieuwe crisis aanbrak. Dat leidde tot de oprichting van de vereniging 'Boomkwekersbelang', waarna in 1933 en 1934 steunmaatregelen volgden.²⁴ Na de oorlog maakte het boomkwekersbedrijf opnieuw een forse groei door, uiteindelijk leidend tot de economische betekenis die het nu voor Opheusden heeft. Elke ontwikkelingsgolf ging ten koste van bouwland, en tegenwoordig ook ten koste van de lagere gronden, in het verleden vooral als grasland gebruikt.

Buitendijks was, vanwege de frequentie van overstromingen, vrijwel uitsluitend sprake van grasland. Hier lagen in 1832 als bebouwing slechts het veerhuis van het Opheusdens Veer en de aangrenzende steenoven van H.B. van Gendt de Leeuw en consorten. Die zal zijn klei wel lokaal gewonnen hebben. Deze oven groeide nooit uit tot steenfabriek en was vóór de Tweede Wereldoorlog alweer verdwenen. Een verlande Rijntak liep vanaf de Maneswaard langs de bandijk naar De Spees, waar deze op de Rijn uitwaterde. Vermoedelijk ging deze sloot met een duiker onder de veerdam door.

Tot ver in de 20e eeuw bleef het laat-19e-eeuwse landschapsbeeld van boomteelt rond het dorp en langs Tielsestraat en Rijnbandijk bestaan. Rond de laatste eeuwwisseling volgde de omvorming van de relatief kleinschalige kavels met boomteelt, afgewisseld met andere teelten, naar de aaneengesloten boomteelt. Wat bleef was de situering van deze boomteelt tussen de vele kleine erven met bebouwing die in de loop der tijd langs de verschillende wegen en de bandijk waren ontstaan. Boomteelt is zo (deels) een erfgebonden sector gebleven.

²² Doorenbos 1950: 39 e.v.

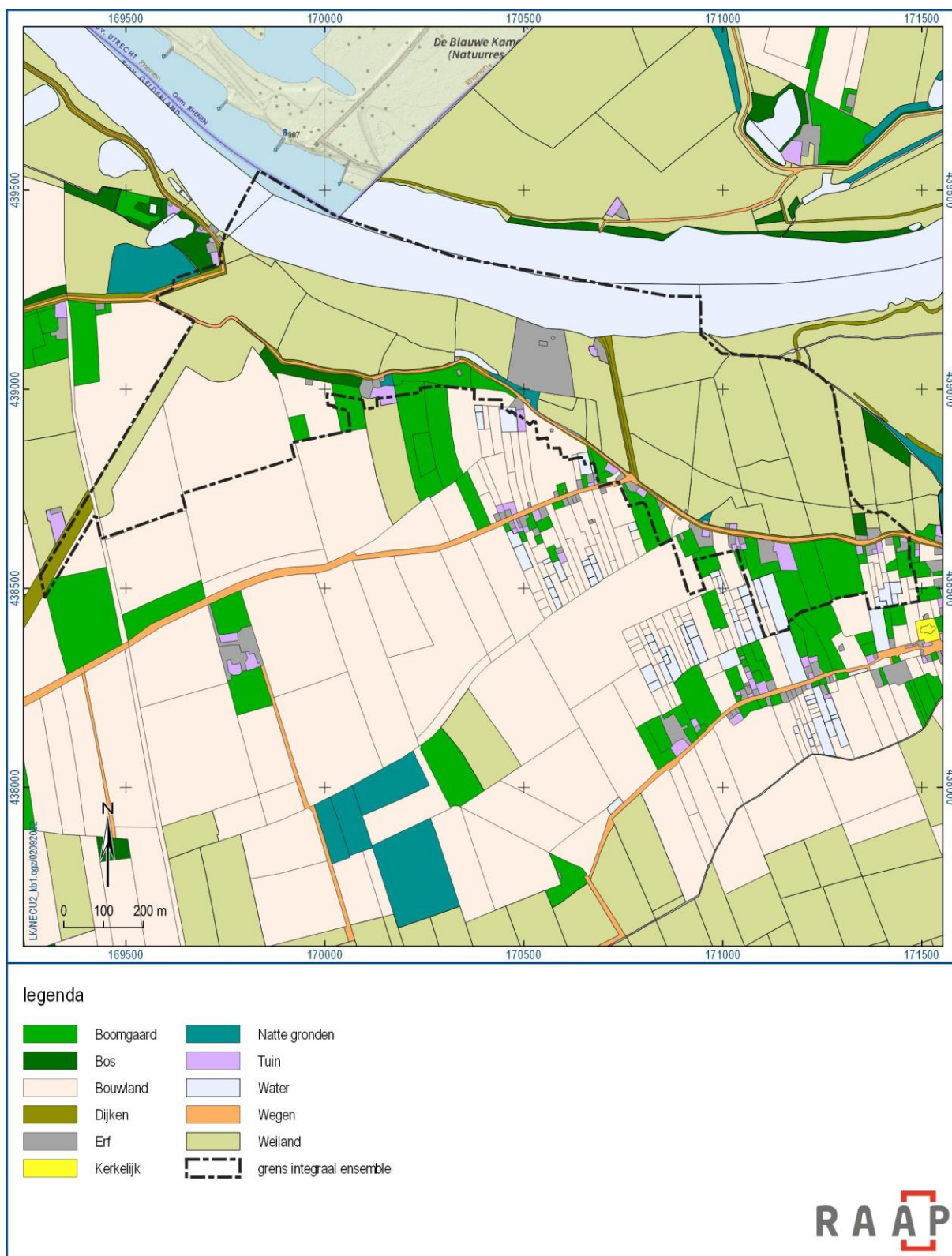
²³ Doorenbos 1950: 39 e.v.

²⁴ Doorenbos 1950: 39 e.v.

Figuur 23. Nieuwbouw op het voormalige steenfabrieksterrein, dat door zijn hogere ligging nog steeds herkenbaar is (foto: RAAP, 22 september 2022).

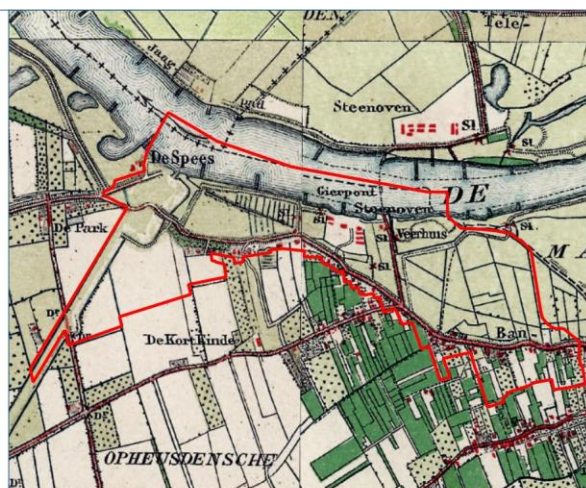
Buitendijks zorgde de steenoven voor een gedeeltelijke afticheling van het gebied. Behalve de omgeving van de steenoven lagen de uiterwaarden (sinds de 19e eeuw?) grotendeels binnen zomerkaden, die door middel van sluisjes ten westen van de steenoven en ten oosten van het veerhuis op de onbekade uiterwaard van steenoven en veerhuis konden uitwateren. De fossiele Rijnloop functioneerde in de 19e eeuw niet meer, want het benedenstroomse deel waterde naar het oosten af, niet meer naar het westen van de Rijn. Mogelijk was dat een gevolg van de aanleg van Fort De Spees. Het Opheusdens Veer, binnen het ensemble, was is via een veerdam met de dijk verbonden. Het veer functioneert nog steeds, waarbij het waardevolle veerhuis nog altijd de reizigers verwelkomt.

Figuur 24. Het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).

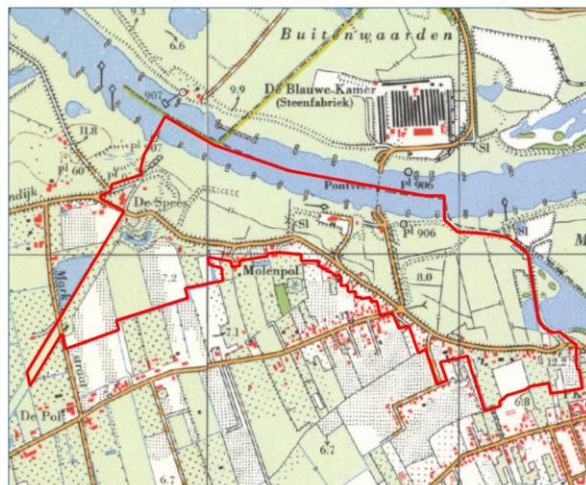
Ensemble 2 rond 1850.

Ensemble 2 rond 1900.

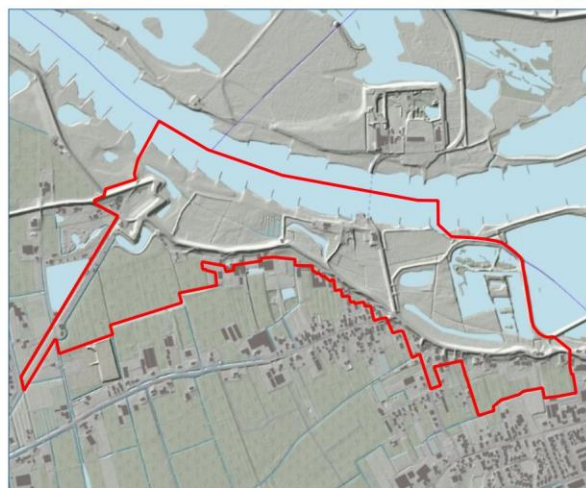
Ensemble 2 rond 1960.

Ensemble 2 rond 1975.

Ensemble 2 op een luchtfoto.

Ensemble 2 op het AHN2.

Figuur 25. Kaartbeelden van ensemble 2, 1850-heden.

2.3.4 Huidige landschapskarakteristiek

Waterstaat

Een voorname waterstaatkundige structuur in het ensemble is in de eerste plaats de Rijn zelf, waarvan we het Neder-Betuws deel bewust binnen het ensemble hebben getrokken. Nauw met deze rivier verbonden is de Rijnbandijk, de andere waterstaatkundige hoofdstructuur in het ensemble. De dijk is als aaneengesloten structuur in het ensemble te volgen. Een derde relevante structuur is de veerdam, die ervoor moest zorgen dat passagiers de dijk c.q. het veer met droge voeten konden en kunnen bereiken.

Figuur 26. De met bomen beplante veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).

Verder liggen binnen het ensemble nog relictten van de zomerkades in de uiterwaarden en de watergangen binnen de omkade gebieden die deze terreinen ooit hebben ontwaterd. Met name in het westelijke gebied zijn deze nog herkenbaar; in het oosten is er door de grondstofwinning het nodige aan de structuur van het gebied gewijzigd.

Infrastructuur

De enige infrastructuur in het gebied wordt gevormd door de berijdbare dijk en veerdam, een weg over het fort, evenals de aansluitende delen van de Tielsestraat, In 't Land en Vispad nabij de Rijnbandijk.

Figuur 27. Eén van de weggetjes die op de Rijnbandijk aansluit (foto: RAAP, 22 september 2022).

Grondgebruik en verkaveling

De uiterwaard wordt, zoals in de afgelopen eeuwen, vooral als grasland gebruikt. Van grootschalige vormen van natuurontwikkeling is hier geen sprake. De relictten van de oude watergangen markeren nog steeds de belangrijkste kavelgrenzen.

Binnendijs zijn de delen van het cultuurland die binnen het ensemble liggen, in gebruik voor de boomteelt of als erf bij een huis. In het oosten kent het gebruik voor de boomteelt al een lange geschiedenis. Met name in het westen, tegen de (voormalige) liniedijk, dateert de uitbreiding van de boomteelt ten koste van akker- dan wel grasland uit het laatste kwart van de 20e eeuw. Binnen het ensemble hebben we langs de dijk vooral te maken met een strokenverkaveling haaks op de dijk, waarop de verschillende erven gepositioneerd zijn.

Figuur 28. Markante erfgebonden beplanting (foto: RAAP, 22 september 2022).

Opgaand groen (langs wegen, op kavelgrenzen, op erven)

Wegbeplanting komt in dit ensemble uitsluitend voor langs de veerdam, en daar dan aan weerszijden. De belangrijkste beplanting is verder vooral erfgebonden. Op enkele plekken, onder meer bij Rijnbandijk 65-67, liggen nog relictten van hoogstamboomgaarden. Elders komen solitaire of groepsgewijs geplaatste bomen op erven voor, alsmede een enkele uitgebreidere tuinaanleg, zoals bij Rijnbandijk 103.

Op het zuidelijke deel van Fort De Spees staat wilgenopslag van onbekende ouderdom. Het noordelijk deel is bij de restauratie in 2000 volledig vrijgemaakt van beplanting. Historische beplanting die onderdeel uitmaakte van de inrichting van het fort is hier niet bekend.

Reliëf

De belangrijkste structuren met reliëf in dit ensemble zijn de Rijnbandijk, de veerdam met hoogwatervrije terreinen van veerhuis en steenoven, en het herstelde Fort De Spees met zijn gracht. De liniedijk daarentegen is geslecht en slechts in heel geringe mate als reliëfelement herkenbaar. In de uiterwaarden vinden we bovendien het reliëf van de zomerkaden, de afwateringssloten en de begreppelde terreinen binnen de omkadingen. In het oosten van het ensemble liggen winningsplassen die vanaf de jaren 60 ontstaan zijn en die cultuurhistorisch van minder betekenis zijn. Betekenisvol is wel dat de oude verkaveling nog in de structuur van de plassen te herkennen is.

Figuur 29. Rechts in beeld een zomerkade door de uiterwaard (foto: RAAP, 22 september 2022).

Landschapsbeeld (openheid, doorzichten, landmarks, panorama's, etc.)

Essentieel voor het huidige landschapsbeeld zijn de zichten vanaf de De Spees, Rijnbandijk en veerdam. Naar het noorden toe is het uitzicht wijds en open, met een zicht op de markante Grebbeberg. Soms worden doorzichten verengd of geblokkeerd door opslag in de watergangen langs de dijk. Naar het zuiden toe is sprake van een veel geslotener zicht op de erven aan de binnenzijde van de Rijnbandijk, waarbij soms tussen erven door en soms over lage bebouwing heen het achterliggende landschap beleefd kan worden (vgl. Rijnbandijk 53). De oude kerk van Opheusden is binnendijs een belangrijk landmark.

Figuur 30. Eén van de fraaiste panorama's in de gemeente: het zicht op het einde van de Grebbeberg (foto: RAAP, 22 september 2022).

2.3.5 Bebouwingskarakteristiek

Stedenbouwkundige structuur

De stedenbouwkundige structuur van het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer' bestaat uit een relatief open bebouwingslint langs de enigszins slingerende Rijnbandijk. Op een enkele uitzondering na staat de bebouwing tegenwoordig binnendijs, veelal tegen de dijkvoet. Uit het kadastraal minuutplan 1811-1832 blijkt dat in het verleden buitendijs meer bebouwing voorkwam. Die panden waren vaak gebouwd tegen het talud van de dijk. De panden Rijnbandijk 22-26 zijn hiervan nog voorbeelden. Rijnbandijk 61 en 69 zijn binnendijs gelegen boerderijen waarvan de voortuin en de entree tot het onderkelderde voorhuis iets lager dan de kruin van de dijk liggen.

Bij de historische boerderijen staan bijgebouwen, waaronder vee- en wagenschuren en een bakhuisje (bijv. Rijnbandijk 55). Deze gebouwen liggen in de meeste gevallen langs de stoep die leidt naar het achtererf en/of staan naast of schuin achter het bedrijfgedeelte van de boerderij. Tussen het woongedeelte van de boerderij en de dijk ligt veelal een voortuin, waarin zich hekwerken en markante erfbeplanting bevinden. Nabij een aantal agrarische erven komen (restanten van) boomgaarden voor. Behalve boerderijen staan binnendijs ook verschillende woonhuizen. Door hun kleinere schaal en maat is er sprake van een waardevol ruimtelijk contrast tussen deze eenlaags woonhuizen en de

agrarische bebouwing. De woningen zijn met hun nokrichting dwars op de dijk georiënteerd. Bij sommige woningen staan schuren met een eenvoudig karakter.

Figuur 31. Beeldondersteunende bebouwing tegen de buitenzijde van de dijk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Figuur 32. Een markante boerderij aan de dijkvoet (foto: RAAP, 22 september 2022).

Tussen de historische erven (en de andere bebouwing) is er telkens zicht op restanten van het agrarisch cultuurlandschap, waaronder akkers, weiden en boomgaarden. Vanaf de deels bochtige dijk zijn er aantrekkelijke vergezichten over erven, boerderijen en landerijen. Het bebouwingslint vormt een markant contrast met de vrijwel onbebouwde uiterwaarden noordelijk van de dijk.

Het Werk aan De Spees en de liniedijk ten zuiden van dit verdedigingswerk zijn dwars op de richting van de Rijnbandijk georiënteerd. Door de omgrachting en aarden wallichamen is sprake van een herkenbare overgang van het bebouwingslint naar het hoornwerk.

Figuur 33. De met opslag omgeven gracht rond het hoornwerk aan de binnendijkse zijde (foto: RAAP, 22 september 2022).

Architectuur

Het bebouwingsbeeld van het integraal ensemble ‘De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer’ wordt in belangrijke mate bepaald door de erven met monumentale T-boerderijen en agrarische bijgebouwen. De boerderijen hebben één of twee bouwlagen met een onderverdieping en worden afgedekt door een schilddak. De dakbedekking bestaat uit gebakken pannen en in een enkel geval riet. Op het erf staan soms grote gemetselde schuren met bouwkundige elementen als dubbele baanderdeuren onder korfbogen en topgevels met hooiluiken. Bijzonder is de schuur met Gelderse klokgevel die staat bij de T-boerderij Rijnbandijk 59-61. De boerderij valt op door zijn detailleringen met geprofileerde vensteromlijstingen, entreepartij met hoofdgestel en consoles en gesneden versieringen aan de daklijst. Een andere historische boerderij die gaaf bewaard is gebleven vormt Rijnbandijk 69. Dit pand heeft onder meer nog de oorspronkelijke schuiframen en luiken. In de voortuin staan een eenvoudig gietijzeren hekwerk en een forse rode beuk. Rechtsachter op het erf staat een gave hallehuisvormige bijschuur met houten topgevel en een riet gedekte kap. De woonhuizen binnen het integraal ensemble ‘De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer’ dateren merendeels uit de 20e eeuw en zijn vormgegeven in verschillende bouwstijlen. Behalve eenvoudige woonhuizen van één bouwlaag onder zadeldak komen onder meer een villa-achtig woonhuis uit 1910-1920 in overgangsarchitectuur (Rijnbandijk 51) en een woonwinkelpand in zakelijk-traditionele stijl met werkplaats uit 1900-1910 (Rijnbandijk 103) voor. Een markant gebouw binnen het integraal ensemble vormt het veerhuis annex boerderij aan de

Veerweg 1. In de huidige vorm dateert dit pand grotendeels uit de 19e eeuw, echter de kern is ouder. Vanwege de functioneel-ruimtelijke relatie met het veer en de verhoogde ligging in de uiterwaarden heeft het veerhuis een zeer hoge stedenbouwkundige waarde.

Figuur 34. Zicht op het veerhuis (midden achteraan) naast de veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).

Waardevolle bebouwing

In onderstaande tabel is de waardevolle bebouwing opgenomen die voorkomt binnen het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer'.

Waardevolle bebouwing	De Spees - Rijnbandijk – Opheusdens Veer	
Rijksmonumenten		
Rijnbandijk zn	Linie Ochten-Spees	Werk met hoofdgracht, hoofdwal en strook terreplein
Rijnbandijk zn	Linie Ochten-Spees	Liniedijk
Veerweg 1	Veerhuis	Veerhuis annex boerderij
Gemeentelijke monumenten		
Rijnbandijk 57	Boerderij	T-boerderij
Rijnbandijk 59-61	Boerderij	T-boerderij met vrijstaande schuur
Rijnbandijk 69	Boerderij	T-boerderij met vrijstaande schuur
Rijnbandijk 71-73	Boerderij De Jegershof	T-boerderij
Rijnbandijk 107	Boerderij	T-boerderij
Potentiële gemeentelijke monumenten		
Marktstraat zn	Kazemat Linie Ochten-Spees	Kazemat
Rijnbandijk 36	Boerderij De Spees	Hallehuisvormige wederopbouwboerderij
Rijnbandijk 71-73	Vloedschuur	Hallehuistype
Rijnbandijk 103	Winkel met woning en schuur	Herenhuis met winkel, werkplaats
Rijnbandijk 131	Boerderij	Kop-rompboerderij
Rijnbandijk 151	Fruitbedrijf	Villa met landbouw-/fruitschuur
Beeldondersteunende panden		
Rijnbandijk 22-24	Dubbele dijkwoning	Eenlaags bakstenen dwarspand met afgewolfd dak, onderverdieping en wit gepleisterde voorgevel
Rijnbandijk 34	Dijkslag	Gepleisterd pand met rieten kap
Rijnbandijk 55	Boerderij	T-boerderij
Rijnbandijk 65	Woonhuis De Woert met schuur	Vrijstaand bakstenen woonhuis met zadeldak en hierachter een grote bakstenen schuur met zadeldak
Rijnbandijk 105	Boerderij	Gepleisterde T-boerderij met rieten kap
Rijnbandijk 115-117	Dubbel woonhuis	Eenlaags pand met dwarskap en dakhuis
Rijnbandijk 129-129a	Dubbel woonhuis	Eenlaags pand met dwarskap
Rijnbandijk 133	Boerderij	T-boerderij
Tielsestraat 2	Boerderij	Eenlaags pand met mansardedak en werkplaats
Overige bijzondere objecten		
Rijnbandijk zn	Sluisje ten noorden van Rijnbandijk 34	Gemetseld sluisje

Tabel 2. Waardevolle bouwkunst in ensemble 2.

2.3.6 Kernwaarden, inclusief kaartbeeld

Algemeen

- De zeer goed herkenbare ruimtelijke relatie tussen de rivier, de uiterwaarden met veer, relictten van steenfabricage en historische afwateringen en de oeverwal met bandijk en daaraan gerelateerde nederzettingsstructuur;
- Samenhangen op kleinere schaal, zoals tussen veerhuis, veerdam en veer over de Rijn;

Waterstaatkundige structuur

- De Rijn met dicht patroon van kribben langs de zuidoever;
- De Rijnbandijk als doorgaande structuur, gekenmerkt door zijn brede profiel, grastaluds en wegdek en relatief rechte tracé;
- Het patroon van zomerkaden rond twee delen van de uiterwaarden;
- De relictten van historische afwatering van de uiterwaarden, ontwikkeld vanaf een fossiele rivierloop;
- De relictten van een gemetseld sluisje in een doorgang van een watergang door een zomerkade;

Figuur 35. Naast de meidoornstruik zien we de resten van een gemetseld sluisje in de zomerkade (foto: RAAP, 22 september 2022).

Infrastructuur

- De bandijk en veerdam als berijdbare structuren met een eenvoudig smal profiel, waarop binnendijs meerdere wegen uitmonden (Tielsestraat, In 't Land, Vispad), evenals een weg over het Fort De Spees;

Figuur 36. Vergezichten over de begaanbare dijkruin (foto: RAAP, 22 september 2022).

Bebouwing(sstructuur)

- De waardevolle bebouwing (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, potentiële gemeentelijke monumenten en beeldondersteunende panden);
- De rechte positionering van de huizen op de strookkavels, waardoor ze soms onder een hoek op de dijk staan;
- De terughoudende, op een agrarische voorgeschiedenis gestoelde inrichting van de erven langs de Rijnbandijk, met gebruikmaking van materialen als grond of gebakken straatklinkers als erfverharding of voor stoepen, zoals bij Rijnbandijk 69;
- De kleine maat en schaal van boerderijen en andere landelijke bebouwing;
- De voorkomende oude verhoogde woonheuvels of 'woerden';
- Het eenvoudig en sober karakter van de historische bebouwing die bepaald wordt door de traditionele vormgeving, detaillering en materialisatie;

Verkaveling

- Binnendijs de strokenverkaveling met erven haaks op de dijk;

- Buitendijks de relictten van de onregelmatige verkaveling van de agrarisch gebruikte uiterwaarden, deels ingegeven door de ligging van het afwateringspatroon;

Figuur 37. Bij kleine buitendijkse dijkwoningen is de hoeveelheid historisch groen juist gering (foto: RAAP, 22 september 2022).

Opgaand groen en landgebruik

- De tweezijdige boombeplanting langs de veerdam;
- ‘Vochtminnende’ opslag in de uiterwaarden, vooral langs oude kavelgrenzen, zoals achter Rijnbandijk 6-20;
- De groene, landschappelijke inbedding van de erven;
- (Relicten van) kleine hoogstamboomgaarden, gekoppeld aan erven langs de Rijnbandijk;
- Bescheiden erfbeplanting op de erven, met enkele waardevolle solitaire bomen, zoals de rode beuken bij Rijnbandijk 69 en Rijnbandijk 103, de coniferen bij Tielsestraat 2 en Rijnbandijk 105 en de leilinden bij Tielsestraat 2;
- De als grasland gebruikte uiterwaarden met hun kenmerkende reliëf en relictten van oude waterlopen, strijd tegen het water (bekading) en grondstofwinning;
- Het gereconstrueerde Fort De Spees met zijn reliëf en grondgebruik (grasland), inclusief de gracht, zowel binnen- als buitendijks;

- De kavelvorm van de (met een recreatiepark bebouwde) liniewal en de kavelvorm en het grondgebruik (grasland) van de nog herkenbare maar afgegraven liniewal ten zuiden daarvan;

Zichtrelaties

- De coulissenwerking van erven en boomgaarden langs de zuidzijde van de Rijnbandijk, met door- en overzichten naar het cultuurlandschap daarachter;
- Beleving van de kerktoren van Opheusden als landmark;
- Vrij zicht vanaf Fort De Spees en de Rijnbandijk op de Grebbeberg, met alleen de veerdam (met laanbeplanting) en het veerhuis als visueel obstakel;
- Het open landschap tussen de lintbebouwing en het dorp Opheusden in het oosten van het ensemble;

Figuur 38. Doorzicht op de uiterwaarden, oostelijk van de veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).

2.3.7 Storende aspecten

- Door bedrijfsbebouwing van forse volumes, soms evenwijdig aan de dijk geplaatst (Rijnbandijk 129, Rijnbandijk 119), evenals grote verharde terreinen bij de erven is de cultuurhistorische relatie tussen de dijklintzone en het achterliggende land verstoord;

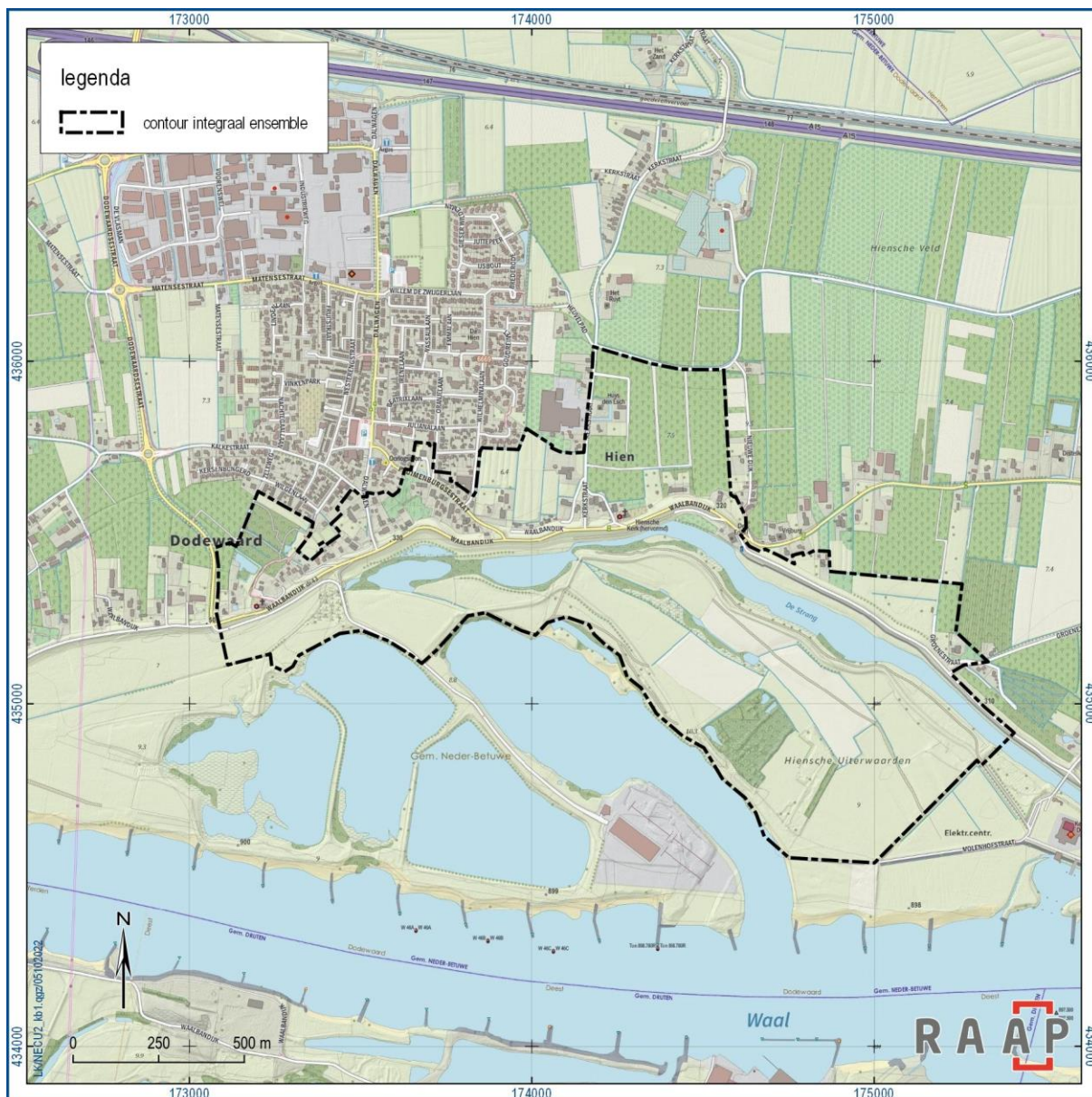
- De veelvormige bebording ter verwijzing naar bedrijven en voor toeristisch-recreatieve doelen bij de afwegen;
- De stenige, verkeerskundig ingegeven onderbreking met drempel bij de Tielsestraat, waardoor de Rijnbandijk minder als eenheid beleefd wordt;
- Een deel van de erven is slecht in het groen ingepast, volwassen opgaand groen ontbreekt waardoor de erven stenig ogen (zoals bij Rijnbandijk 97-99);

2.3.8 Conclusie

Het ensemble De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer ontleent zijn belangrijkste waarde aan de grote ruimtelijke relaties tussen rivier, uiterwaarden met veer en relict van steenfabricage, bandijk en bewoningslint op de oeverwal alsmede een dijkgebonden militair fort met aanzet van een linie door het rivierengebied. Vanaf de dijk en het fraai herstellende fort bestaat bovendien een indrukwekkend zicht over de uiterwaarden op de Grebbeberg. Het ensemble van veerhuis, nog functionerend veer en veerdam met laanbeplanting, vrij liggend in uiterwaarden met overwegend grasland vormt een bijzondere eenheid, ook in relatie tot de resten van steenfabricage aan de overzijde van de Rijn. Het dijklint langs de zuidzijde van de Rijnbandijk is weliswaar sterk verdicht en plaatselijk door recentere bedrijfsbebouwing ontsierd, maar heeft desondanks een aantal zeer waardevolle kwaliteiten in de vorm van karakteristieke erven en doorzichten op het achterliggende gebied.

2.4 Dijkzone Dodewaard & Hien

2.4.1 Ligging en begrenzing

Figuur 39. Contour van het integraal ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien'.

Het integraal ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien' omvat het gebied aan weerszijden van de Waalbandijk tussen de Dodewaardsestraat in het westen en een punt tussen Groenestraat en Molenhofstraat in het zuidoosten. De buitendijkse grens ligt tegen de zandwinningsplassen in de uiterwaarden van de Waal, de binnendijkse grens ligt om de historische delen van het dijklint en enkele haaks daarop staande bebouwingsconcentraties, inclusief het deels door jongere bebouwing ingesloten landschap.

2.4.2 Ondergrond

Het binnendijkse deel van dit integrale ensemble ligt op drie verschillende holocene stroomgordels van de Waal, namelijk in het westen een systeem dat tot 800 jaar geleden actief was, in het midden op een systeem dat actief was tussen 5.105 en 4.500 jaar geleden, en in het oosten op een systeem dat actief was tussen 2.770 en 1.901 jaar geleden. Buitendijks vinden we de huidige stroomgordel van de Waal, met oudere stroomgordels in de ondergrond.²⁵

Geomorfologisch hebben we binnendijks te maken met een stroomrug (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3B44). Aan de noordrand van het ensemble ligt de overgang naar stroomrugglooiingen (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3H43). In de uiterwaard is een stukje restgeul gekarteerd (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 22R43); het resterende gebied is een 'vlakke ontstaan door afgraving of egalisatie' (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 2M93E). Binnen het ensemble liggen enkele laagten, die ontstaan zijn door afgraving (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3N94).

Bodemkundig bestaat het gebied binnendijks voor een belangrijk deel uit ooivaaggronden: kleigronden zonder duidelijk profielverloop, zonder roest- en grijze vlekken (bodemcode Rd90A), en buitendijks uit poldervaaggronden: kleigronden zonder duidelijk profielverloop, met roest- en grijze vlekken (bodemcode: Rn95A). Wat dichterbij de Waal is er sprake van poldervaaggronden, maar dan op zand (bodemcode Rn52A).

2.4.3 Historische ontwikkeling

Waterstaat en bewoning

Dodewaard en Hien zijn twee middeleeuwse bewoningsclusters op de stroomrug langs een oude loop van de Rijn. De verlande Waalgeul waaraan Dodewaard zijn naam ontleent was tot in de volle middeleeuwen actief.²⁶ De oudste delen van toren en schip van de kerk van Dodewaard dateren uit de 11e of vroege 12e eeuw, en moeten destijds dus op een door water omgeven waard gelegen hebben.²⁷ De kerk van Hien werd vóór 1358 gebouwd, en is vermoedelijk jonger dan die van Dodewaard.²⁸

Vóór 1327, toen met zekerheid van een gesloten dijkkring rond de Neder-Betuwe sprake moet zijn geweest, werd een bandijk aangelegd langs de toen actieve Waalloop. Eerder kon het water op natuurlijke manieren wegstromen, mogelijk ook achterlangs het huidige Dodewaard via de oude riviertak. Na het sluiten van de dijkkring en het geleidelijk ophogen ervan om de gevolgen van de zichzelf door sedimentatie optillende rivier te compenseren, moeten op enkele plekken dijkdoorbraken zijn geweest. Bochten in de dijk, zoals ten oosten van de kerk van Hien, getuigen daar nog van.

Met het toenemen van de bevolking in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd groeiden ook de kernen Dodewaard en Hien verder uit. In beide gevallen was dat haaks of onder een hoek op de bandijk, respectievelijk langs de Dalwagen/Kalkestraat en langs de Kerkstraat. Ook langs de dijk ontwikkelde zich een bewoningslint, in Dodewaard meer dan in het veel kleinere Hien. Al in 1832 was sprake van een relatief dicht bebouwd lint vanaf de Welysestraat in het oosten tot aan de Melkdreef nabij Ochtend.

²⁵ Cohen 2012

²⁶ Cohen 2012

²⁷ De Beaufort e.a. 1968: 216

²⁸ De Beaufort e.a. 1968: 219

Hierbij lagen de huizen niet alleen langs de bandijk, maar ook aan een parallelle weg daarachter, de huidige Kalkestraat.

Figuur 40. Het oude kerkelijk ensemble van Dodewaard, met N.H. kerk en pastorie (foto: RAAP, 22 september 2022).

De vroegste verstedelijking van Dodewaard vond na de Tweede Wereldoorlog plaats rond de Oranjelaan en Wilhelminalaan en de Dalwagen. De nadruk van de uitbreiding lag in dat deel van de kern, maar ook aan de Kalkestraat werd gebouwd: in de jaren 60 verrees hier de buurt rond de Wilgenlaan. Bij Hien werd in dezelfde periode de aanzet voor verstedelijking gegeven door de bouw van een fabriek, de huidige conservenfabriek van Geurts aan de Kerkstraat. Waar de verstedelijking van Hien daarna niet doorzette, was dat in Dodewaard wel het geval. Het dorp breidde zich in noordelijke richting uit, aan beide zijden van de Dalwagen. Vrijwel de hele dijkzone werd daardoor gevrijwaard van complexmatige nieuwbouw. De enige uitzondering was de aanleg van het buurtje rond de Kersenbongerd vóór 1993.

Agrarisch cultuurlandschap

De ontwikkeling van het cultuurlandschap van Dodewaard en Hien is sterk bepaald door het gedrag van de Waal. De huidige structuur gaat terug op een aantal holocene stroomruggen, waarvan de één het 'eiland van Dodewaard' vormde, een andere de lijn Welysestraat-Waalbandijk volgt en een derde ten noorden hiervan in de ondergrond ligt. De stroomrug van Dodewaard is door het tracé van de gebogen Kalkestraat nog goed herkenbaar en kende in 1832 naast enig akkerland vooral boomgaarden achter

de huizen aan de Waalbandijk. Ook de wat regelmatig in blokken en stroken verkavelde andere twee stroomruggen kenden in die periode een combinatie van akkerland en fruitteelt. De fruitteelt was duidelijk gekoppeld aan de bebouwingsconcentraties: waar de huizen stonden, lagen ook de boomgaarden. Voorbij de Groenestraat, waar het aantal huizen duidelijk geringer was, overheerste het akkerland over de boomgaarden. In lage zones achter de dijk kwamen ook elzenpassen voor.

Figuur 41. Het fraaie nog resterende binnendijks cultuurlandschap bij Dodewaard (foto: RAAP, 22 september 2022).

In de uiterwaarden van Dodewaard en Hien is ook nu nog de rivierdynamiek van de laatste eeuwen te herkennen. Het best is dat te zien aan de nog aanwezige Strang, een oude Waalloop. Ook zuidelijk ervan lagen nog in de 18e eeuw deels open takken, die nu als waterlopen en in de verkaveling tussen de winningsplassen nog deels herkenbaar zijn.

Figuur 42. De uiterwaarden bij Hien, 1723 (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnr. 429).

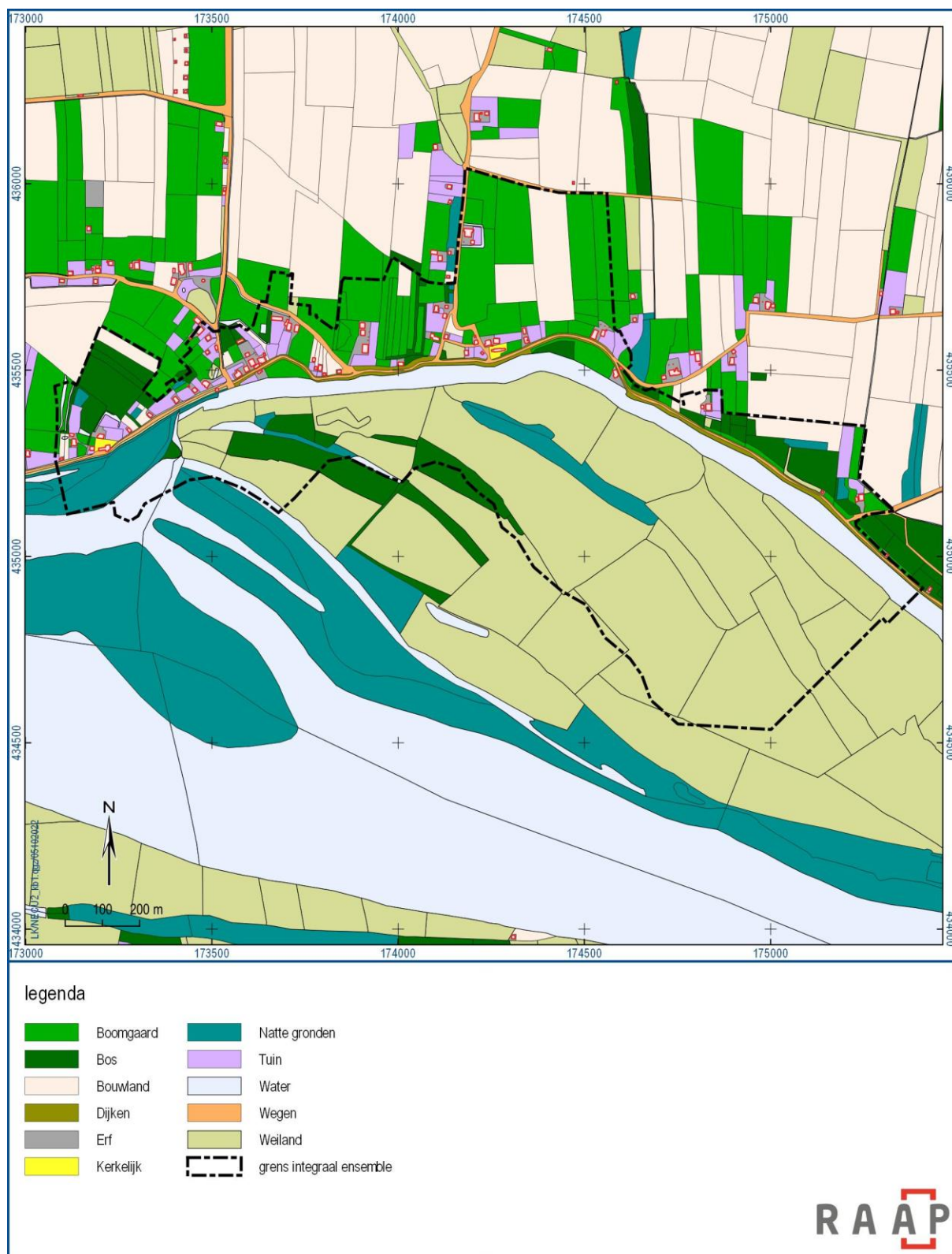

Figuur 43. De uiterwaarden van Dodewaard en Hien, 1778 (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnr. 478).

Opvallend is dat de uiterwaard van Hien geen volledige bekading met een zomerkade kende, maar dat delen tussen de oude rivierlopen afzonderlijk waren bekaad. Het oostelijke deel kende een eigen zomerkade, en ook het centrale deel was al vóór 1875 bekaad. Het zuidwestelijke deel, tussen de scheepswerf en De Beijer, was niet bekaad en kende lange tijd een combinatie van grasland en ooibos. Pas in de vroege 20e eeuw werd ook hier een zomerkade aangelegd.

Waar de rivierdynamiek tot ver in de 19e eeuw nog voor de belangrijkste veranderingen van de uiterwaarden zorgde, was die rol vanaf dat moment door de mens overgenomen. Vóór 1900 werd aan de Rijn een eerste steenoven gebouwd, Waalwaard, die in de decennia erna werd uitgebreid. Ongetwijfeld vond in die tijd een afticheling van de uiterwaarden plaats. Vóór 1957 werd met zandwinning ten westen van de steenfabriek gestart. Deze nam zodanige vormen aan, dat de steenfabriek na verloop van decennia op een (schier)eiland kwam te liggen. Alleen het oostelijke bekaade gebied, de Hiensche Uiterwaarden, bleef als aaneengesloten uiterwaard gehandhaafd.

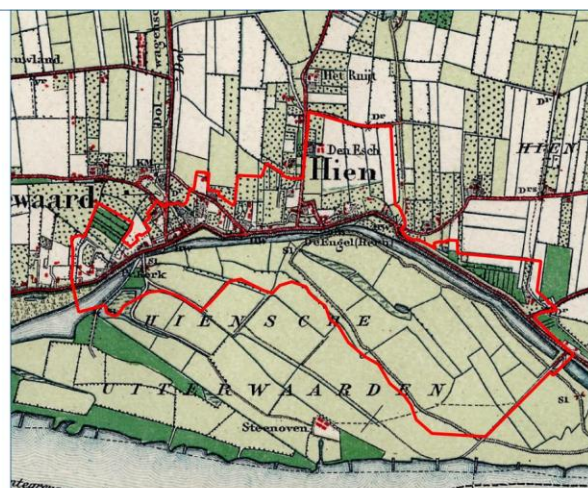
De karakteristieke strang die ooit langs de volledige Rijnbandijk van kerncentrale tot scheepswerf liep, is vóór 1966 gedeeltelijk gedempt. Alleen het oostelijke deel is bewaard gebleven.

Figuur 44. Het integraal ensemble 'Dijkzone Dodewaard & Hien' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).

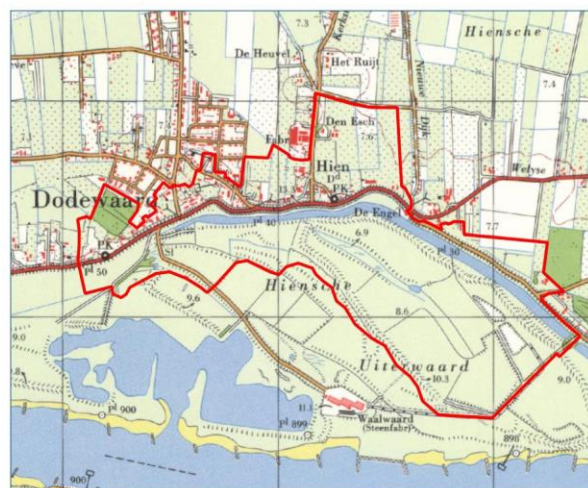
Ensemble 3 rond 1850.

Ensemble 3 rond 1900.

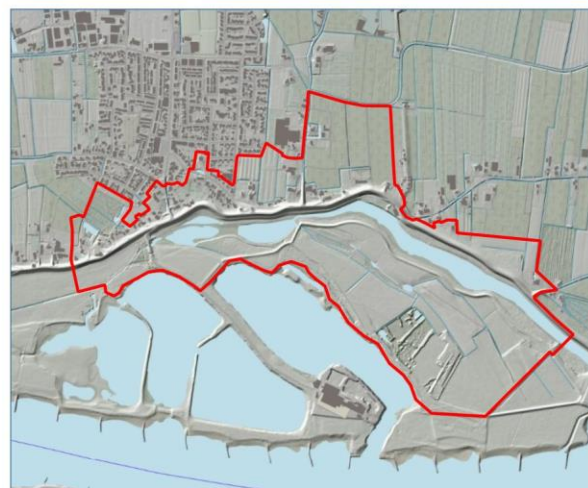
Ensemble 3 rond 1960.

Ensemble 3 rond 1975.

Ensemble 3 op een luchtfoto.

Ensemble 3 op het AHN2.

Figuur 45. Kaartbeelden van ensemble 3, 1850-heden.

2.4.4 Huidige landschapskarakteristiek

Waterstaat

In dit gebied is de belangrijkste waterstaatkundige drager de Waalbandijk, die doorlopend in het hele gebied nog aanwezig is. De dijk is momenteel onderwerp van een dijkversterkingsopgave, die in het midden van dit decennium zijn beslag gaat krijgen en waarbij met aanwezige kwaliteiten langs de dijk rekening gehouden zal worden. De dijk heeft een gebogen verloop rond de uiterwaarden, met op enkele plekken een bocht waar in het verleden een dijkdoorbraak plaatsgevonden zal hebben en waar bij het herstel de dijk verder naar binnen is gelegd.

Figuur 46. Een rij wilgen (links van het midden) met wilgenopslag daarachter, in de uiterwaard nabij Dodewaard (foto: RAAP, 22 september 2022).

Langs de buitenzijde van de dijk loopt een strang, een oude Waalarm die oorspronkelijk verder naar het zuidwesten doorliep en in de 20e eeuw gedeeltelijk is gedempt. De strang is buiten de bekading van de Hiense Uiterwaard gehouden, maar is door de dam bij de kerncentrale wel grotendeels afgesloten van de stromende Waal.

In de bekade uiterwaard van de Waal ligt een waterloop die op de strang uitwatert en waarlangs een rabattenstructuur is aangelegd, waarschijnlijk om de teelt van houtige gewassen te vergemakkelijken. Op deze waterloop komen in de uiterwaard weer andere watergangen uit.

Enkele erven in het ensemble kennen een cultuurhistorisch waardevolle vijver (Pluimenburgsestraat 19) of een omgrachting (Kerkstraat 6). Bovendien is het binnendijkse gebied, in het Hiensche Veld, gedeeltelijk door een slotenpatroon doorsneden.

Infrastructuur

Naast de berijdbare dijk is er een groot aantal historisch relevante binnendijkse wegen dat, vaak onder een hoek of juist haaks, op die dijk uitkomt. Van west naar oost zijn dit de Dalwagen, Pluimenburgsestraat, Kerkstraat, een aan de dijk gelijknamige weg langs de kerk van Hien, Nieuwe Dijk, Welysestraat en Groenestraat. Buitendijks is de weg naar de steenfabriek relevant. Deze sloot tot het najaar van 2016 ²⁹ tegenover Waalbandijk 67 op de dijk aan, maar is nu om verkeerstechnische redenen met een slinger ter hoogte van de Dodewaardsestraat op de dijk aangesloten. In het reliëf is daarnaast nog een buitendijkse weg tegenover de kerk van Dodewaard herkenbaar.

Figuur 47. Het smalle, landelijke profiel van de Dalwagen (foto: RAAP, 22 september 2022).

De meeste wegen kennen een asfaltverharding, een redelijk smal profiel en bermen die óf deels uit halfverharding, deels uit gras bestaan, óf bermen die volledig uit gras bestaan. De Pluimenburgsestraat is vanaf de splitsing vanaf de Waalbandijk als een weg met een 'stedelijk profiel' met smalle trottoirs vormgegeven, terwijl de Welysestraat tegen de dijk een met straatklinkers verharde parkeerplaats kent.

²⁹ Het beeld van Google Streetview uit augustus 2016 laat al de nieuwe route in aanleg zien.

Grondgebruik en verkaveling

Het buitendijks gelegen gebied, de uiterwaard, is in gebruik als grasland, als opgaand bos en – de hoogste delen – als akkerland. Delen van de uiterwaard bestaan uit water, zowel van natuurlijke oorsprong (de strang) als cultureel (winningsputten, grotendeels buiten het ensemble). De historische verkaveling van de uiterwaard, die terug gaat op de landschapsgenese in de nieuwe tijd, is nog zeer herkenbaar.

Figuur 48. Het agrarisch gebruikte cultuurland achter de kerk van Hien (foto: RAAP, 22 september 2022).

Binnendijks bevindt zich een langgerekt bewoningslint langs de Waalbandijk en de daarop uitkomende wegen. Rondom deze erven bevinden zich (relicten van) hoogstamboomgaardjes en kleine huisweides. Vooral bij Hien liggen binnen het ensemble ook laagstamboomgaarden, die het omgrachte erf Den Esch omgeven. De verkaveling ten westen van de Pluimenburgsestraat, binnen de oude waard, is vooral onregelmatig van karakter, sterk voortbordurend op de historische situatie. Oostelijk van de Wilhelminalaan is de strokenverkaveling haaks op de dijk nog steeds aanwezig. Enkele weiden bij Hien hebben een karakteristiek reliëf: ze zijn 'kruinig', ingedeeld in bol gemaakte stroken. Meerdere erven en de beide kerken met kerkhoven liggen op zogenaamde 'woerden': oude opgeworpen woonheuvels.

Opgaand groen (langs wegen, op kavelgrenzen, op erven)

Buitendijks komen 'vochtminnende' opstanden van met name wilg vooral voor langs de strang en andere watergangen. Langs een deel van de Waalbandijk, namelijk ter hoogte van Dalwagen en Pluimenburgsestraat, staat buitendijks een knotwilgenrij. In de laagte van de strang bevindt zich een

griend, waar de wilgen op de grond zijn afgezet. Bovendien ligt centraal in de Hiensche Uiterwaarden een kleiwinningsput die ook volledig met wilgen is begroeid.

Figuur 49. De lommerrijke tuinaanleg van Eindakkers (foto: RAAP, 22 september 2022).

Binnendijs vinden we vooral erfgerelateerd opgaand groen. Langs lijnvormige structuren, zoals de Waalbandijk en de wegen, is de hoeveelheid bomenrijen beperkt. Een dergelijke structuur vinden we wel aan de teen van de dijk tussen Welysestraat en Groenestraat, maar deze structuur is relatief recent ontstaan. Aanwezig in het gebied zijn wel kleine hoogstamboomgaardjes, markante solitaire bomen en struiken op erven en bij of op de kerkhoven van Dodewaard en Hien, evenals parkachtige tuinaanleg bij enkele erven. Deze zijn op de waardenkaart aangegeven.

Reliëf

Het voornaamste reliëf in het ensemble is de Waalbandijk zelf. De afwegen hebben vanzelfsprekend ook een helling, tot ze uiteindelijk op maaiveldniveau uitkomen. Buitendijs hebben we bovendien te maken met kleiwinningsreliëf, met reliëf dat herinnert aan de ontstaanswijze van de uiterwaard (met hoge en lage zones, die deels golvend van karakter zijn), met reliëf in de vorm van rabatten, met ingegraven waterlopen en met zomerkaden. In het westen is buitendijs nog een verdwenen weg in het reliëf herkenbaar.

Binnendijs is het reliëf in het kleinschalige landschap ten westen van de Kerkstraat in Hien gaver dan dat van het grootschalig voor de boomteelt gebruikte gebied ten oosten ervan. In dit kleinschalige gebied zien we een nog vrij gaaf oud reliëf rond de erven, die deels opgehoogd zijn. Daarachter is

sprake van aanpassingen, bijvoorbeeld door de aanleg van bedden of rabatten (ten noorden van de kerk van Dodewaard) en ten oosten van de Dalwagen) of aangepast door de aanleg van kruinige percelen (ten westen van de Kerkstraat).

Figuur 50. Eén van de kenmerkende zichten van Dodewaard is niet loodrecht, maar parallel aan de dijk: de kerktoren van Dodewaard is ondanks zijn beperkte hoogte een bijzonder landmark (foto: RAAP, 22 september 2022).

Landschapsbeeld (openheid, doorzichten, landmarks, panorama's, etc.)

Binnendijs is het landschap grotendeels relatief gesloten door het dichte bewoningslint langs de verschillende linten, door het daaraan gerelateerde erfgroen en enkele bosjes (zoals tussen Wilgenlaan en de kerk van Dodewaard) en door de overgang naar de bebouwde kom van Dodewaard. Ten oosten van de Pluimburgsestraat wordt het landschap geleidelijk opener, enerzijds omdat de lintbebouwing minder aaneengesloten is en anderzijds omdat daarachter geen bebouwde kom, maar open landschap zich uitstrekt. Hier en daar bestaan kleine doorzichten. Rondom de Kerkstraat wordt het zicht op dit open landschap vanaf de dijk geblokkeerd door de dichte begroeiing van het kerkhof van Hien en rondom de school daarnaast. Door de ligging op maaiveldniveau oogt het landschap vanaf de Kerkstraat geslotener door de dichte boomteelt, die hier periodiek aanwezig is. Ten oosten van de school is kan het open landschap wel worden beleefd, waar over de boomteelt heen gekeken kan worden.

2.4.5 Bebouwingskarakteristiek

Stedenbouwkundige structuur

De ruimtelijke opzet van het integraal ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien' wordt bepaald door de langgerekte Waalbandijk en historische wegen die dwars of schuin op de dijk aansluiten, waaronder de Dodewaardsestraat, Dalwagen, Pluimburgsestraat, Kerkstraat, Nieuwe Dijk, Welysestraat en Groenestraat. Een aantal wegen is mogelijk in het verre verleden aangelegd als dwarskade. De wegen met gebogen beloop die schuin op de Waalbandijk aansluiten liggen op de hogere delen van stroomruggen. De Dalwagen en Kerkstraat zijn voormalige veedriften op verzande overloopgeulen.³⁰

Figuur 51. Kleinschalige lintbebouwing langs de voet van de dijk (foto: RAAP, 22 september 2022).

Omstreeks het begin van de 19e eeuw bestond het nederzettingsspatroon van Dodewaard en Hien uit een relatief dicht aaneengesloten bebouwingslint dat zich in de loop der eeuwen had ontwikkeld langs de Waalbandijk. De bebouwing stond vrijwel uitsluitend binnendijs. Het nederzettingsspatroon langs de landwegen ten noorden van de Waalbandijk kenmerkte zich voornamelijk door het voorkomen van individuele erven die op enige afstand van elkaar of in kleine clusters bijeen lagen. Zeer markant voor het ruimtelijk beeld zijn de twee Hervormde kerken aan de Waalbandijk. Bij de kerk van Dodewaard ligt een oude begraafplaats met historische graftekens en een gemetselde muur met steunberen. Ook de

³⁰ Stichting MIP-Gelderland (1991): *Monumenten Inventarisatie Project - Gemeentebeschrijving Gemeente Dodewaard*. Oosterbeek.

begraafplaats bij de kerk van Hien heeft een waardevol karakter door de aanwezigheid van historische graftekens, een gemetselde muur, een ijzeren hekwerk aan de zijde van de dijk en een historische groenaanleg. Andere landmarks binnen de stedenbouwkundige structuur van de dorpen Dodewaard en Hien zijn het omgrachte erf Den Esch, het dijkmagazijn De Noodschuur en het raadhuis dat sinds 1938 was gevestigd in een blokvormige villa in neoclassicistische stijl die uit circa 1875 dateert.

Architectuur

Binnen het integraal ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien' bevinden zich verschillende hallehuisboerderijen die dateren uit de 18e en 19e eeuw. Deze boerderijen hebben in veel gevallen een dwars geplaatst voorhuis van anderhalve of twee bouwlagen dat voorzien is van een zadel- of schilddak. Het bedrijf gedeelte telt een bouwlaag met kap. Voorbeelden van hallehuisboerderijen zonder dwarshuis zijn Pluimburgsestraat 24, Waalbandijk 100, Welysestraat 4-4a en Waalbandijk 83. De boerderijen kenmerken zich door een eenvoudige hoofvorm en traditioneel materiaalgebruik met schoonmetselwerk, gebakken pannen en rietdekkingen. De boerderijen bezitten oorspronkelijke elementen als schuifvensters, houten luiken en decoratief metselwerk in de vorm van hanekammen, bogen en vlechtingen. Dalwagen 6 is een voorbeeld van een voorname boerderij met een herenhuis-achtig woongedeelte. Voor deze boerderij ligt een siertuin die afgebakend wordt door een ijzeren hekwerk met poort tussen hardstenen pijlers.

Figuur 52. De naoorlogse boerderij Dalwagen 2 (foto: RAAP, 22 september 2022).

De boerderij Dalwagen 2 dateert uit de naoorlogse periode (bouwjaar 1953) en heeft een woonhuis dat door middel van een tussenlid verbonden is met het stalgedeelte. Op de agrarische erven staan verschillende bijgebouwen. Een markant object is de grote vloedschuur Pluimenburgsestraat 16. Deze op een verhoging gebouwde schuur is mogelijk voor 1812 gebouwd.³¹

Binnen het integraal ensemble staat een aantal voorname woonhuizen. Dalwagen 4-4a is een voorbeeld van een villa met praktijkruimte/theekoepel, die waarschijnlijk in 1923 werd gebouwd, mogelijk naar een ontwerp van architect J.F. van Straalen.³² Nabij de N.H.-kerk van Dodewaard staat een pastorie, die in 1893 is gebouwd in neoclassicistische stijl, vermoedelijk naar ontwerp van architect Knoop. Waalbandijk 74 is een dijkwoning uit het eerste kwart van de twintigste eeuw die opvalt vanwege de symmetrische voorgevel met middenrisaliet. Het merendeel van de panden bestaat uit eenvoudige dorpswoningen van één bouwlaag met kap die dateren uit de periode 1900-1965. Aan de Waalbandijk 73 staat een trafohuisje dat rond 1925 werd gebouwd in zakelijk-expressionistische stijl naar een ontwerp van architect G. Versteeg sr.

Waardevolle bebouwing

In onderstaande tabel is de waardevolle bebouwing opgenomen die voorkomt binnen het integraal ensemble 'Dijkzone Dodewaard en Hien'.

³¹ Stenvert, R. e.a. (2000): *Monumenten in Nederland. Gelderland*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Waanders Uitgevers, Zwolle.

³² Stenvert, R. e.a. (2000): *Monumenten in Nederland. Gelderland*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Waanders Uitgevers, Zwolle.

Waardevolle bebouwing	Dijkzone Dodewaard & Hien	
Rijksmonumenten		
Dalwagen 1	Huis Welgelegen	Huis met verdieping, omlopend schilddak en achterhuis
Kerkstraat 6	Den Esch	Landhuis
Pluimburgsestraat 2-4	Café De Pluimenburg	Café-boerderij
Waalbandijk 58	Hervormde kerk met toren	Zaalkerk met toren
Waalbandijk 59	Pastorie	
Waalbandijk 73	Transformatorhuisje	
Waalbandijk 88	Boerderij	Hallehuisboerderij
Waalbandijk 95	Toren Hervormde Kerk	Bakstenen kerktoren
Waalbandijk 95	Deel inventaris Hervormde kerk	
Gemeentelijke monumenten		
Dalwagen 4	Villa	Tweelaags bakstenen villa met schilddak; voorgevel met erker
Kalkestraat 1	Villa	Wit geschilderd pand met schilddak en topgevelrisaliet met steekkap
Kerkstraat 1	Boerderij Groene Woud	T-boerderij
Pluimburgsestraat 8	Ouwe Pos	Woonhuis-postkantoor
Pluimburgsestraat 16	Schuur	Vloedschuur
Pluimburgsestraat 19	Gemeentehuis	Gemeentehuis, villa, met tuinaanleg
Waalbandijk 72-72a	Boerderij	T-boerderij
Waalbandijk 72	Schuur	Hallehuistype
Waalbandijk 75-76	Boerderij	T-boerderij
Waalbandijk 82	De Noodschuur	Dijkmagazijn
Potentiële gemeentelijke monumenten		
Groenestraat 1	Boerderij	Krukhuisboerderij
Pluimburgsestraat 29	Woonhuis	Arbeiderswoning, Oostenrijkse woning
Waalbandijk 95	Hervormde Kerk Hien	Zaalkerk, inventaris deels rijksmonument
Waalbandijk 97-98	Galerie De Strang, voormalige school	Gangschool met aangebouwde woning
Waalbandijk zn, bij 58	Kerkhof bij Hervormde Kerk Dodewaard	Deels ommuurd kerkhof, met enkele historische grafstenen
Waalbandijk zn, bij 95	Kerkhof bij Hervormde Kerk Hien	Deels ommuurd, deels omhaagd kerkhof, met beplanting, baarhuis en graven
Beeldondersteunende panden		
Dalwagen ong. bij 1	Grote schuur achter rijksmonument	Langgerekte bakstenen stal met aansluitende wagenschuur onder zadeldak
Dalwagen 2	Boerderij	Bedrijfsgedeelte met zadeldak
Kerkstraat 2	Den Afweg	Woonhuis/boerderij/Café/Winkel?
Kerkstraat 4a	Boerderij	Hallehuisboerderij

Pluimburgsestraat 12	Woonhuis	Bakstenen pand met zadeldak, voorgevel met erker
Pluimburgsestraat 21	Woonhuis met aangebouwde garage	Hoekpand; bakstenen tweelaags pand met zadeldak en lage garagevleugel
Pluimburgsestraat 24	Boerderij	Hallehuisboerderij met rieten kap, alleen hoofdvorm intact
Waalbandijk 52-53	Dijkhuis	Eenlaags dwarspand met rieten kap
Waalbandijk 67	Woonhuis	Bakstenen pand met mansardedak
Waalbandijk 71	Woonhuis Gulle Mond	Bakstenen pand met mansardedak
Waalbandijk 74	Woonhuis	Dijkwoning met dwars schilddak en dakhuis
Waalbandijk 89	School	Eenlaags pand met dwars zadeldak
Waalbandijk 91-92	Boerderij	T-boerderij
Waalbandijk 93-94	Boerderij	T-boerderij
Waalbandijk 100	Boerderij	Hallehuisboerderij met rieten kap
Waalbandijk 102	Herberg De Engel	Herberg-Boerderij
Overige bijzondere objecten		
n.v.t.		

Tabel 3. Waardevolle bouwkunst in ensemble 3.

2.4.6 Kernwaarden, inclusief kaartbeeld

Algemeen

- De zeer goed herkenbare ruimtelijke relatie tussen de stroomrug met de bijzondere waarde van Dodewaard, de strang, de bedijking als geheel en de bekading van de uiterwaard, en de nederzettingsstructuur langs de dijk met twee middeleeuwse kerken;
- Samenhangen op kleinere schaal, zoals tussen de dijk en de oude kerken met kerkhoven;

Waterstaatkundige structuur

- De Rijnbandijk met zijn gebogen verloop en plaatselijk bochten ter plaatse van vroegere doorbraken;
- De binnendijkse slotenstructuur in het Hiensche Veld;
- De buitendijkse strang;
- De bekading van de Hiensche Uiterwaard en het patroon van waterlopen daarbinnen, in relatie tot de rabattenstructuur langs deze waterlopen;

Infrastructuur

- Het wegtracé over de Waalbandijk;

- Het tracé en smalle profiel van de Dalwagen, Pluimenburgsestraat ³³, Kerkstraat en aftakkingen daarvan rond de kerk van Hien en de splitsingen van de Waalbandijk naar de Welysestraat/Nieuwe Dijk en naar de Groenestraat;
- De verdwenen buitendijkse weg, in het reliëf nog herkenbaar;

Bebouwing(ssstructuur)

- De waardevolle bebouwing (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, potentiële gemeentelijke monumenten en beeldondersteunende panden)
- De lintbebouwing langs de verschillende wegen door het ensemble, waarbij de huizen zich voor hun oriëntatie richten naar de hoek waaronder de betreffende kavel op de weg of dijk staan. In de meeste gevallen is dat (vrijwel) haaks, maar vooral ten westen van de Dalwagen komen ook wel schuinere hoeken voor;
- De ensemblewerking van de oude kerken met hun kerkhoven en bijbehorende bebouwing, zoals de school van Hien;
- Het naar het westen en vooral naar het oosten steeds opener worden van het bebouwingslint langs de Waalbandijk;
- De landelijke context van de kerk van Hien van de Wilhelminalaan in het westen tot de achtererven van de huizen aan de Eindakkers en de fabriek Kerkstraat 9 in het noorden, waardoor deze in een ruime groene context gesitueerd is;
- De landelijke context van de kerk van Dodewaard, in het oosten en noorden tot aan de achtererven van de huizen aan de Dalwagen, Wilgenlaan en Kersenbongerd en in het westen voorbij de Dodewaardsestraat;
- Het eenvoudig en sober karakter van de historische bebouwing die bepaald wordt door de traditionele vormgeving, detaillering en materialisatie;

³³ De trottoirs en verdere recente weginrichting van de Pluimenburgsestraat vallen niet onder de kernkwaliteiten.

Figuur 53. De traditionele landschappelijke inbedding van Waalbandijk 100 (foto: RAAP, 22 september 2022).

Verkaveling

- De verkaveling van de Hiensche Uiterwaarden, die zich sterk richt naar het reliëf van de door rivierdynamiek ontstane uiterwaard;
- De strokenverkaveling, haaks op de Waalbandijk, ten oosten van de Wilhelminalaan;
- De onregelmatige verkaveling van erven en erfgerelateerde percelen ten westen van de Pluimburgsestraat;

Opgaand groen en landgebruik

- De door de ondergrond ingegeven verdeling tussen opslag van 'vochtminnende' boomsoorten als wilg (laag), grasland (midden) en bouwland (hoog) in de Hiensche Uiterwaarden en de plaatselijk voorkomende (knot)wilgenrijen en grienden langs de dijk en strang;
- (Relicten van) kleine hoogstamboomgaarden, al dan niet gekoppeld aan erven langs de Waalbandijk en de overige binnendijs gelegen wegen;
- De groene, landschappelijke inbedding van de erven ('lucht tussen en achter de bebouwing');

- Erfbeplanting op de erven, met enkele waardevolle solitaire bomen, zoals de treurwilgen achter de kerk van Dodewaard (Waalbandijk 58), bij Welysestraat 4-4a, bij Waalbandijk 83 en tegenover de kerktoeren van Hien (dus t.o. Waalbandijk 95), de forse naaldboom/conifeer bij Waalbandijk 72-72a, de kastanjes bij Pluimenburgsestraat 16 en Pluimenburgsestraat 8, de rode beuk en andere bomen voor Pluimenburgsestraat 19, de coniferen(groepen) bij de kerk van Hien (Waalbandijk 95), de boomgroepen rond de school van Hien (Waalbandijk 97-98-99) en bij Groenestraat 1, en de solitaire boom bij De Engel (Waalbandijk 102-102a);
- Het opgaand groen op het kleinschalige reliëf tussen Wilgenlaan en de kerk van Dodewaard.

Zichtrelaties

- De fragmentarische doorzichten vanaf de Waalbandijk en de wegen die daarop aantakken op de relictten van het landschap achter de erven ten noorden ervan, tussen de Dodewaardsestraat in het westen en de oude school van Hien in het oosten;
- De zichten over de lengterichting van de bandijk en de rol van de kerktorens als landmarks daarin;
- De ruimere zichten op het binnendijkse landschap vanaf de dijk ten oosten van de school van Hien;
- De zichten over de strang en de uiterwaarden vanaf de dijk (en omgekeerd) en de coulissenwerking van de daar aanwezige opslag van met name wilgen;

2.4.7 Storende aspecten

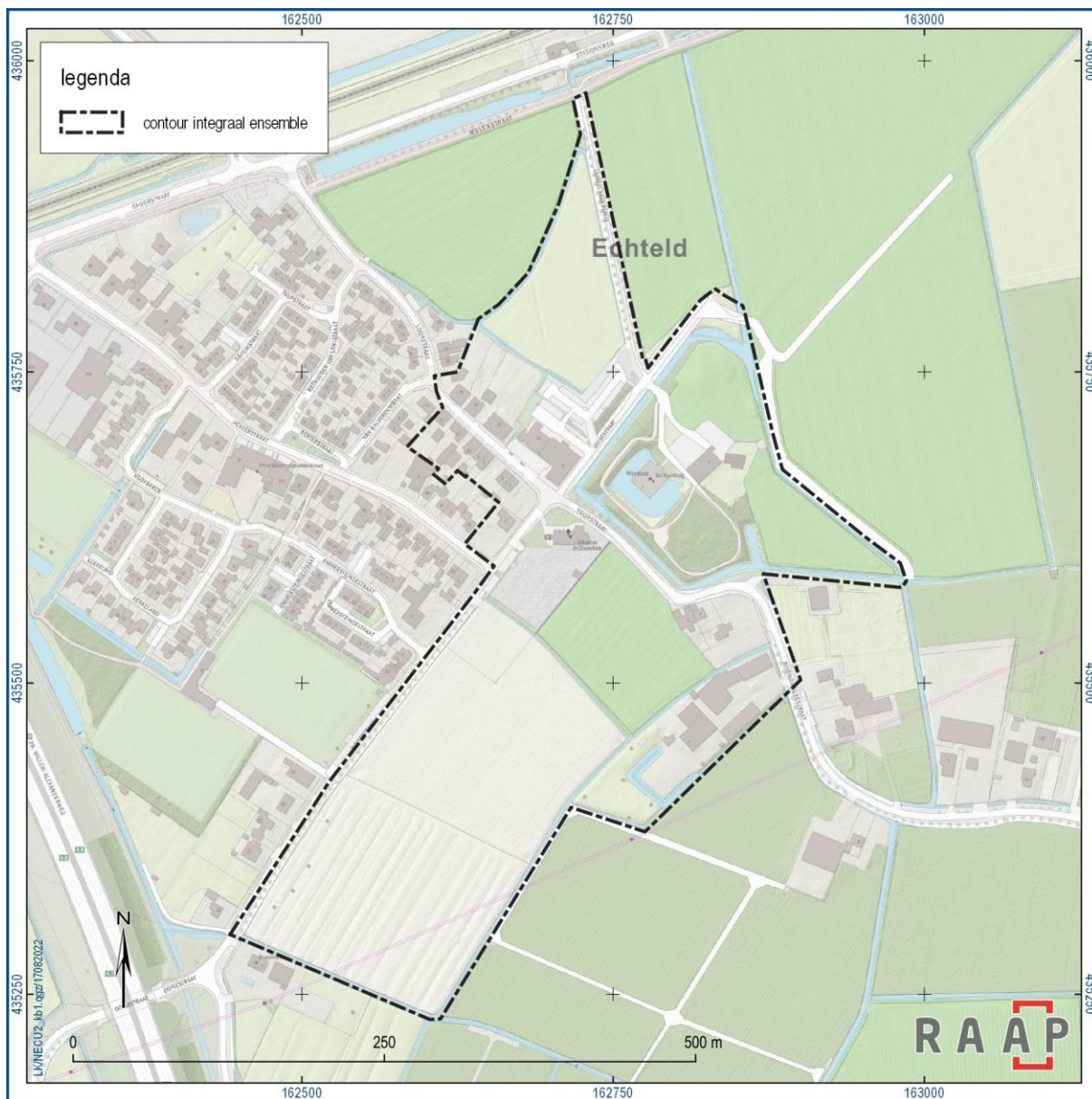
- De negatieve werking van de buitendijkse parallelweg van de steenfabriek naar de Dodewaardsestraat op het beeld van de dijk bij de oude kerk van Dodewaard;
- De gedempte strang die vóór ca 1965 nog naar het westen toe doorliep, waardoor een onnatuurlijk vlak reliëf in de uiterwaard bij de dijk aanwezig is;
- De parkeerplaats aan de Welysestraat, waardoor er in combinatie met de aansluiting van straat en dijk een groot verhard oppervlak ontstaat bij een fraaie plek langs de dijk;

2.4.8 Conclusie

Het ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien' bestaat de binnen- en buitendijkse zone voor de oude kerken van Dodewaard en Hien. De fraaie overgang van de bijzondere uiterwaarden – met relictten van geleidelijke landvorming door aanslibbing – naar het binnendijkse gebied is van grote waarde. Daartoe behoren zowel de onregelmatig verkavelde oeverwal van de 'dode waard' rond de kerk als het systematisch en strookvormig verkavelde binnendijkse gebied ten oosten van de Wilhelminalaan. Waardevol is de landschappelijke context van de lintbebouwing langs de hele dijk, doordat de bebouwde kom van Dodewaard zich op een heel specifieke wijze naar het noorden toe heeft uitgebreid. Daardoor bleven beide kerken en hun historische context door een groene omgeving met wilgenpassen en boomgaardjes omgeven.

2.5 Echteld

2.5.1 Ligging en begrenzing

Figuur 54. Contour van het integraal ensemble 'Echteld'.

Het integrale ensemble 'Echteld' wijkt in zoverre af van de andere drie dat de omvang ervan een stuk geringer is. Het ensemble bestaat de oude dorpskern, huis, tuin en park van De Wijenburg met het Laantje naar Parijs, en het landelijk gebied ten zuiden van de Johannes de Doperkerk.

2.5.2 Ondergrond

Het noordelijk deel van dit integrale ensemble ligt op de stroomgordel van Bommel, actief tussen 2936 en 2310 jaar geleden.

Geomorfologisch vinden we een fraaie overgang van een stroomrug in het noorden (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3B44) naar stroomrugglooiingen in het centrale deel (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 3H43) en een rivierkomvlakte in het uiterste zuidwesten (code Geomorfologische Kaart van Nederland: 1M46).

Bodemkundig liggen in het hele gebied ooivaaggronden: kleigronden zonder duidelijk profielverloop en zonder roest- en grijze vlekken (bodemcodes: Rd90A en Rd90C). Naar het zuidwesten gaat dat buiten het onderzoeksgebied over in poldervaaggronden met roest- en grijze vlekken en een zwaardere ondergrond (Rn94C). Centraal in het gebied ligt een verhoogd nederzettingsterrein (bodemcode: TERP).

2.5.3 Historische ontwikkeling

Waterstaat en bewoning

De vroegste vermelding van Echteld is te vinden in een oorkonde uit 1178 (*de Echtele*), die in het verleden als 'vals' is aangemerkt.³⁴ Het werkelijke vermeldingsjaar van deze naam moeten we dus wat later plaatsen. Latere vermeldingen laten met name *Echtelt* zien.³⁵ Van Berkel en Samplonius geven aan dat de herkomst en betekenis onbekend is, maar verwijzen naar een begrip *echte* dat 'hofhorig goed' zou betekenen. Een dergelijke betekenis hebben we vooralsnog niet kunnen staven. Ook Blok merkt op dat tenminste een deel van de samengestelde plaatsnaam Echteld niet verklaard kan worden, evenals de Betuwse namen Homoet en Lobith.³⁶

Het kapittel van Oudmunster bezat een *curtis* in Echteld. Daaronder vielen overigens wel zeer verspreide tijsgoederen in onder meer Elst, Eimeren, Lienden, Valburg, Hemmen, Loenen, Hien, Kesteren, Aalst, Eck, Zennewijnen en Echteld zelf.³⁷ Van den Hoven van Genderen houdt de oppervlakte van land onder de hof te Echteld, nog los van onbekende percelen en tienden, op minstens 269 hectare. Een gedetailleerde analyse van de spreiding en ligging van deze bezittingen heeft tot op heden niet plaatsgevonden.³⁸

De kerk van Echteld hoorde mogelijk ooit bij deze hof ofwel *curtis*, want Oudmunster had er tot de reformatie het recht de pastoor ter benoeming voor te dragen. De oudste delen van het huidige schip dateren uit de 12e eeuw.³⁹

Op een terrein tegenover de kerk ontwikkelde zich in de late middeleeuwen een edelmanshuis. Verondersteld wordt dat dit huis is gebouwd op de locatie van de hiervoor genoemde *curtis* ⁴⁰, maar zeker is dat niet. Het huis behoorde toe aan het ministeriale geslacht Van Echteld, dat voordien op de hof van het kapittel zat. Door een huwelijk van de erfdochter met Jordaen van Wijhe ging het over in het geslacht Van Wijhe, waaraan het zijn naam ontleent. In 1495 werd het voorheen allodiale erf een Gelders leen. Het huidige huis dateert in de kern uit de 14e eeuw (kelders van een woontoren) en werd in de eeuwen erna sterk gewijzigd. Rond het kasteel lagen in de late 16e eeuw boomgaarden,

³⁴ Künzel e.a. 1989: 122; Van Berkel & Samplonius 2006: 115

³⁵ Van Berkel & Samplonius 2006: 115

³⁶ Blok 1973: 235; Keunen i.v.

³⁷ De bron waarop Van den Hoven van Genderen dit lijstje baseert, noemt hij niet. Tijdens onze beperkte archiefstudie hebben we deze tijsregistratie, anders dan in de rekeningen, ook niet teruggevonden.

³⁸ Van den Hoven van Genderen, 1997, 45 en 162; ten tijde van het schrijven van deze rapportage waren de regesten van de oorkonden uit het archief van het kapittel van Oudmunster nog in bewerking.

³⁹ De Beaufort e.a. 1968: 222

⁴⁰ Jas e.a. 2013: 344-347

moestuinen, een kruidentuin en hopvelden.⁴¹ Vanuit het dubbel omgrachte kasteel liepen in de vroege 19e eeuw brede lanen naar het noorden en noordoosten en een kleine langs de gracht naar de Voorstraat. Het laantje naar de Voorstraat bestaat nog, de twee lanen in het noorden zijn vóór 1957 verdwenen en later ook als pad opgeheven. In de 19e eeuw is het Laantje naar Parijs aan het ensemble toegevoegd.

Figuur 55. Het kerkhof rond de Echteldse kerk (foto: RAAP, 30 november 2019).

Westelijk van de kerk aan de Voorstraat ontwikkelde zich, vermoedelijk vanaf de eindfase van de late middeleeuwen, een bewoningslint, waarvan de oudste nog bestaande panden nu uit de 18e eeuw dateren. Er moet een sterke relatie met het kasteel hebben bestaan, want in 1832 waren meerdere huizen eigendom van de kasteelheer. Ook andere welgestelden bezaten er huizen. Opvallend is dat er, net buiten de dorpskern, twee omgrachte huisplaatsen lagen. Het ene bevond zich op de hoek van de huidige straten Kerkeland en Hoofakker, het ander bestaat nog en kent zelfs nog openliggende grachten: Wijenburgsestraat 6.

⁴¹ Jas e.a. 2013: 344-347

Figuur 56. Het bebouwingslint van de Voorstraat (foto: RAAP, 30 november 2019).

Agrarisch cultuurlandschap

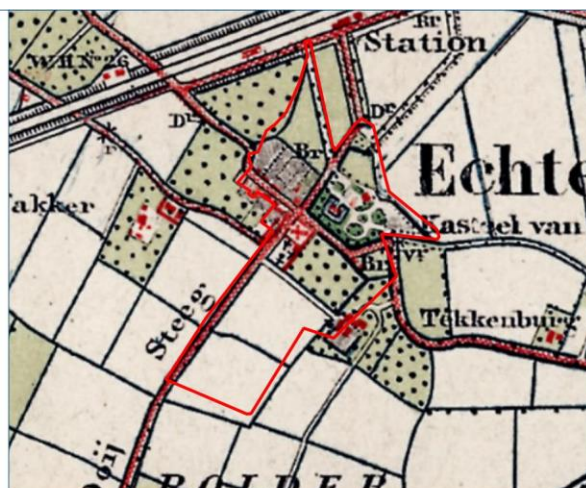
In de vroege 19e eeuw lagen achter de huizen en andere erven in het dorp de nodige boomgaarden. Net als langs de rivieren waren de fruitboomgaarden hier overwegend erfgebonden. Op de plek van de nog bestaande fruitboomgaard achter Wijenburgsestraat 6 bestond dan ook 200 jaar geleden al een boomgaard. Dat geldt niet voor de boomgaard in het zuiden van het ensemble, die op oud akkerland is aangelegd. De boomgaard werd vóór 1957 aangelegd en illustreert de uitbreiding van de fruitteelt rond en na de Tweede Wereldoorlog, vóór de transitie naar de laagstamboomgaarden. Destijds was ook de weide tussen deze boomgaard en het kerkhof als hoogstamboomgaard ingericht.

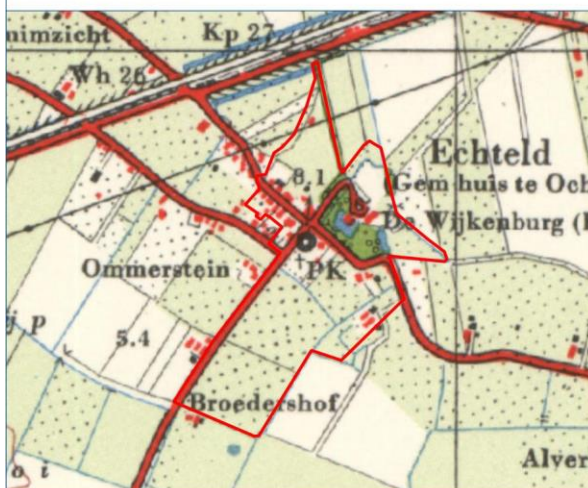
Figuur 57. Het integraal ensemble 'Echteld' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).

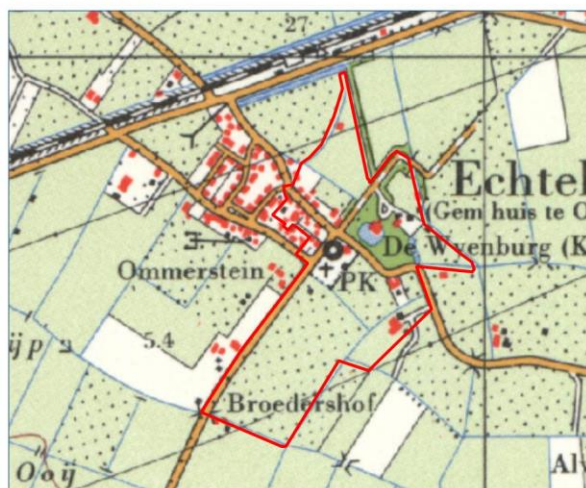
Ensemble 4 rond 1850.

Ensemble 4 rond 1900.

Ensemble 4 rond 1960.

Ensemble 4 rond 1975.

Ensemble 4 op een luchtfoto.

Ensemble 4 op het AHN2.

Figuur 58. Kaartbeelden van ensemble 4, 1850-heden.

2.5.4 Huidige landschapskarakteristiek

Waterstaat

Waterstaatkundig relevant in het ensemble Echteld zijn vooral de aanwezige grachten, namelijk die van de Wijenburg (binnen- en buitengracht) en de gracht achter Wijenburgsestraat 6. Verder liggen er in het gebied enkele sloten (zoals westelijk van Wijenburgsestraat 6 en oostelijk van de Wijenburg) en bermgreppels of -sloten langs de Wijenburgsestraat.

Infrastructuur

Het gebied wordt van noordwest naar zuidoost doorsneden door de Wijenburgsestraat – Voorstraat, die ter hoogte van kerk en kasteel wordt gekruist door de Ooisestraat. Beide wegen hebben een relatief smal profiel, maar met name de Voorstraat en het zuidelijke deel van de Ooistraat zijn door verkeerskundige ingrepen zoals drempels en trottoirs gemoderniseerd. Het noordelijk deel van de Ooisestraat is als pad met laanbeplanting de entree tot het kasteelpark, en splitst in het park in het Laantje naar Parijs en een pad dat door de boomgaarden naar het noordoosten loopt. Vanwege het moderne landgebruik en het ontbreken van de vroegere laanbeplanting is dit laatste pad buiten het ensemble gehouden.

Figuur 59. De gemoderniseerde weginrichting op de kruising van Voorstraat en Ooisestraat (foto: RAAP, 30 november 2019).

Buiten de kern hebben de wegen een asfaltverharding en groene bermen; de Ooisestraat heeft daar nog eenzijdig een trottoir vanwege de aanwezige bebouwing en sportvelden.

Grondgebruik en verkaveling

Het grondgebruik van het ensemble is zeer afwisselend. In het centrale deel is sprake van woonbebouwing langs de Voorstraat, waar de huizen op smalle kavels haaks op de Voorstraat staan. Daarachter ligt langs het Laantje naar Parijs nog een weiland. Verder oostelijk ligt de Wijenburg in zijn park met hoogopgaande bomen, in het noordoosten begrensd door (laagstam)fruit. Datzelfde geldt voor het perceel aan de overzijde van de Wijenburgsestraat, naast het kerkhof. Daarachter bevindt zich een weiland, dat naar het zuiden overgaat in een hoogstamboomgaard. In het noordoosten aan de Wijenburgsestraat tot slot liggen nog enkele erven, waarvan één met een boomgaard waarin zich een relict van een gracht bevindt.

Figuur 60. Het parkbos rond de Wijenburg (foto: RAAP, 30 november 2019).

Opgaand groen (langs wegen, op kavelgrenzen, op erven)

Opgaand groen is beeldbepalend voor het ensemble Echteld. Het gaat om het parkbos van de Wijenburg en de daarbij horende laanstructuren (waaronder het Laantje naar Parijs), het groen dat de naastgelegen boomgaard omgeeft, de bijzondere hoogstamboomgaard aan de Ooisestraat en

eenzijdige bomenrij langs die straat, evenals de relictten van erfbeplanting en kleine boomgaardjes bij de bijbehorende erven. Langs de Voorstraat staan leilinden in de openbare ruimte.

Reliëf

Het bijzondere reliëf in dit ensemble bestaat vooral uit het grachtenpatroon rondom de Wijenburg, de gracht achter Wijenburgsestraat 6, de perceelsscheidende sloten en de bermgreppels van Ooisestraat, Wijenburgsestraat en Laantje naar Parijs, en het kruinige perceel van de boomgaard aan de Ooisestraat.

Landschapsbeeld (openheid, doorzichten, landmarks, panorama's, etc.)

Het landschap wordt gedomineerd door het gesloten parkbos van de Wijenburg. Contrasterend daarmee zijn de zichtlijnen vanuit het zuiden op de kerk van Echteld, het belangrijkste landmark. Een kortere zichtlijn is die, die ontstaan als vanuit de Voorstraat de kerk wordt genaderd. Door de positionering van de toren valt de kerk pas volledig in beeld als bijna de kruising met de Ooisestraat is bereikt. Vanaf de Wijenburgsestraat komt de kerk ook in het zicht na het nemen van de bocht bij Wijenburgsestraat 2-4.

2.5.5 Bebouwingskarakteristiek

Stedenbouwkundige structuur

Echteld is een gestrekt dorp op een stroomrug van de Waal dat vanaf de middeleeuwen tot ontwikkeling kwam bij kasteel De Wijenburg.⁴² De kasteelnederzetting heeft van oudsher een langgerekte structuur die wordt bepaald door de min of meer parallel aan elkaar gelegen Voorstraat en Achterstraat. Bij de kruising van de Voorstraat met de Ooisestraat staat de Hervormde Kerk met laat-middeleeuws schip en een toren die in 1835 werd herbouwd. Rondom de kerk ligt een ommuurde begraafplaats. Ten noorden van de Voorstraat bevindt zich het terrein van kasteel De Wijenburg, met dubbele omgrachting en een voorplein aan de noordoostzijde. Ten westen van het kasteelterrein loopt een eikenlaantje vanaf het voorplein richting de Voorstraat. Het Laantje naar Parijs vormt de verbinding tussen het kasteel en het voormalig station Echteld langs de spoorlijn Elst-Geldermalsen, die werd aangelegd in 1882. In het station had de adellijke familie Van Balveren een eigen wachtkamer.⁴³ Westelijk van de kruising met de Ooisestraat komt langs de Voorstraat een kort bebouwingslint met historisch boerderijen en woonhuizen voor. Kenmerkend voor het ruimtelijk beeld van dit straatje is de beplantingsstructuur van leilinden. Aan de oostzijde van het integraal ensemble wordt de karakteristiek mede bepaald door de solitaire bomen op de begraafplaats en het parkbos rondom het kasteelterrein. Aan de zuidzijde van het dorp - ten oosten van de Ooisestraat - kenmerkt het gebied zich door landschappelijke openheid. Waardevol is de ligging van de kerk met begraafplaats aan dit open gebied.

⁴² Stenvert, R. e.a. (2000): *Monumenten in Nederland. Gelderland*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Waanders Uitgevers, Zwolle.

⁴³ www.vriendenvandewijenburg.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2022

Tot slot is er sprake van historische zichtlijnen vanaf de weg op de panden Voorstraat 8 en Wijenburgsestraat 2-4.

Figuur 61. Het karakteristieke kasteel De Wijenburg (foto: RAAP, 30 november 2019).

Architectuur

Prominente gebouwen binnen het integraal ensemble Echteld zijn de Hervormde Kerk en het kasteel De Wijenburg (Huis te Echteld). De eenbeukige dorpskerk heeft een schip dat in romaanse stijl is gebouwd. De muren van tufsteen en veldkeien dateren uit de 12e eeuw, maar bevatten ook oudere fragmenten uit de 11e eeuw of mogelijk 10e eeuw. Het gotisch koor kwam in de 14e eeuw tot stand. De huidige toren uit 1835 verving de ingestorte 12e-eeuwse toren. Bij de bouw van de nieuwe toren werd het schip ingekort. Waardevolle gebouwen onderdelen in de omgeving van de Hervormde Kerk zijn de lage gemetselde muur met ezelsrug en bovengeplaatst ijzeren spijlenhekwerk, de gemetselde kerkhofmuur met ezelsrug en steunberen aan de zuidoostzijde van de begraafplaats, het ijzeren hekwerk en poort tussen gemetselde pijlers langs de Ooisestraat, een lijkenhuis en een ensemble historische graven.

Het kasteel De Wijenburg bestaat uit een onderkelderd complex dat is opgebouwd uit drie even brede vleugels onder zadeldaken tussen trapgevels. Het kasteel heeft aan de noordoostzijde een vierkante ingangstoren. In de 16e eeuw kreeg het kasteel zijn huidige omvang, nadien zijn echter de opzet en verschijningsvorm nog sterk gewijzigd. Dit laatste geldt eveneens voor verschillende onderdelen van

het interieur. Behalve het kasteel zijn ook het bouwhuis met toren, de historische parkaanleg en een bakstenen brug beschermd als rijksmonument.

De bebouwing langs de Voorstraat bestaat uit boerderijen en woonhuizen die merendeels dateren uit de 18e en 19e eeuw. De hallehuisboerderij uit 1836 aan de Voorstraat 16 heeft een voorgevel in schoonmetselwerk met (sporen van) vlechtingen, T-vensters en opgeklampte luiken. Het pand heeft gepleisterde zijgevels en is voorzien van een rietgedekte kap met wolfseind. Aan de overzijde van de Voorstraat staat een 19e-eeuwse boerderij met gepleisterde gevels, zesruits vensters en een wolfsdak met pannendekking. Nabij de Hervormde Kerk bevindt zich een voormalige pastorie uit circa 1860, die in classicistische stijl is gebouwd. Aan de Voorstraat 12 staat een woning met voormalige dorpswinkel die dateert uit 1739. Het witgepleisterde pand met wolfsdak valt in ruimtelijk opzicht op door de oriëntatie met de nokrichting parallel aan de weg. De dubbele arbeiderswoning aan de Voorstraat 7-9 en het dubbele woonhuis 'Henny' in Jugendstil-trant aan de Voorstraat 13-15 zijn architectuurhistorisch en cultuurhistorisch waardevol. Diverse panden aan de Voorstraat hebben door hun dorps karakteristiek en tradionele vormgeving een beeldondersteunende waarde. Aan de Wijenburgsestraat 6 staat de voorname boerderij "De Tekkenburg" met bijbehorende middenlangsdeel-schuur, die samen beschermd zijn als rijksmonument. Deze boerderij dateert uit de 19e eeuw en staat op een hoger gelegen terrein. Ten zuiden van het erf liggen de restanten van een gracht.

Waardevolle bebouwing

In onderstaande tabel is de waardevolle bebouwing opgenomen die voorkomt binnen het integraal ensemble 'Echteld'.

Waardevolle bebouwing	Echteld	
Rijksmonumenten		
Ooisestraat 1	Hervormde kerk	Zaalkerk met toren
Voorstraat 2	Kasteel De Wijenburg	Hoofdhuis
Voorstraat 6	Bouwhuis bij De Wijenburg	Onderdeel kasteelterrein
Voorstraat zn, bij 2	Brug bij De Wijenburg	Onderdeel tuinaanleg
Wijenburgsestraat 6-6a	De Tekkenburg	Hallehuisboerderij met schuur
Gemeentelijke monumenten		
Voorstraat 1-3	Pastorie	Tweelaags herenhuys met schilddak
Voorstraat 12	Woonhuis	Anderhalfaags pand met dwarskap
Voorstraat 16	Boerderij	Hallehuisboerderij met middenlangsdeel
Voorstraat 17	Boerderij	Hallehuisboerderij met middenlangsdeel
Potentiële gemeentelijke monumenten		
Ooisestraat zn, bij 1	Kerkelijke begraafplaats Echteld	Ommuurd kerkhof met lijkenhuis en ensemble historische graven
Voorstraat 7-9	Dubbel woonhuis	Dubbele arbeiderswoning
Voorstraat 13-15	Dubbel woonhuis Henny	Eenlaags pand met dwarskap
Beeldondersteunende panden		
Ooisestraat 2	Woonhuis	Tweelaags bakstenen woonhuis met schilddak en getoogd portiek
Voorstraat 8	Voorhuis T-vormig pand	Witgepleisterd dwarshuis met schilddak
Voorstraat 11	Woonhuis	Eenlaags pand met mansardedak
Voorstraat 14	Woonhuis met stal	Eenlaags pand met mansardedak
Voorstraat zn, naast 8	Schuur	Bakstenen schuur met afgewolfd dak. Jaarankers 1937.
Wijenburgsestraat 2-4	Trotsenburg, woonhuis met werkplaats	Eenlaags pand met mansardedak; ernaast een kleine
Overige bijzondere objecten		
Ooisestraat zn, bij 1	Herdenkingsmonument 1940-1945	Gedenksteen op sokkel

Tabel 4. Waardevolle bouwkunst in ensemble 4.

2.5.6 Kernwaarden, inclusief kaartbeeld

Algemeen

- De zeer goed herkenbare historisch-ruimtelijke relatie tussen oude dorpskern, kasteel, kerk en het direct daaraan grenzende landschap van de stroomrug;
- Samenhangen op kleinere schaal, zoals het ensemble van kasteelpark en 'Laantje naar Parijs';

Waterstaatkundige structuur

- De binnen- en buitengracht om kasteel De Wijenburg;

- De gracht achter Wijenburgsestraat 6;
- Het afwateringssysteem van sloten in het ensemble, inclusief de bermgreppels of -sloten langs de wegen;

Infrastructuur

- het historische wegenpatroon van de kruisende assen Voorstraat – Wijenburgsestraat en Ooisestraat, met hun smalle profiel en plaatselijk grasbermen;
- ‘Laantje naar Parijs’ als enig overgebleven laan naar het kasteelpark;
- De Achterstraat als parallelstraat achter de Voorstraat;

Bebouwing(sstructuur)

- De waardevolle bebouwing (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, potentiële gemeentelijke monumenten en beeldondersteunende panden);
- Lintbebouwing langs de Voorstraat met rooilijnen tegen de straat;
- De kerk met kerkhof en kerkhofmuur en het kasteel met bijgebouw als op zichzelf staande, unieke solitaire bouwmassa's;
- Wijenburgsestraat 6 als een boerderij op ruime afstand van de straat;
- Het eenvoudig en sober karakter van de historische bebouwing die bepaald wordt door de traditionele vormgeving, detaillering en materialisatie;

Verkaveling

- De haakse strokenverkaveling langs de Voorstraat;
- De blokverkaveling ten oosten en zuiden van de kerk;

Opgaand groen en landgebruik

- Het parkbos rond kasteel De Wijenburg;
- De laanbeplanting langs het Laantje naar Parijs en de Ooisestraat (ten noorden van de Voorstraat);
- De leilinden langs de Voorstraat;
- De laanbeplanting langs de Wijenburgsestraat (ter hoogte van De Wijenburg en oostelijk van het kerkhof);
- De eenzijdige bomenrij langs de Ooisestraat ten zuiden van de Voorstraat;
- De hoogstamboomgaard met grasland als ondergroei in het zuiden van het ensemble;
- De hoogstamboomgaard achter Wijenburgsestraat 6;
- Solitaire markante bomen, zoals een drietal bomen op het kerkhof, een boom in een bocht van de Wijenburgsestraat en enkele solitaire bomen bij de Wijenburg (let op: de andere bomen op het terrein maken deel uit van het parkbos en zijn als zodanig waardevol).

- Het niet met houtige gewassen beplante grasland ten westen van het Laantje naar Parijs;

Zichtrelaties

- De aanzichten vanuit het zuiden en zuidoosten op de kerk van Echteld;
- Het zicht op de kerk van Echteld vanuit de Voorstraat;
- Het zicht op de voorgevel van Wijenburgsestraat 4 vanuit het noordwesten (over de Wijenburgsestraat);
- Het zicht over de Ooissestraat op Voorstraat 8 en de poort van De Wijenburg;

2.5.7 Storende aspecten

- De deels verdwenen, deels zeer sterk gemarginaliseerde vroegere ontsluitingen van het kasteelpark naar de Stationsweg;
- De verkeersremmende maatregelen op het kruispunt Ooissestraat-Voorstraat-Wijenburgsestraat;
- De hoge, dichte, niet-streekeigene erfafscheiding van Wijenburgsestraat 6 in combinatie met de invulling van het erf rond de historische boerderij;

2.5.8 Conclusie

Het ensemble Echteld omvat het gebouwde en groene ensemble van historische dorpskern, kerk met kerkhof en kasteel met kasteelpark inclusief zijn landschappelijke context, die vooral naar het zuiden toe nog gaaf bewaard gebleven is. Samen geeft dit ensemble een goed beeld van een kasteeldorp met kerk en kerkhof in de context van het rivierenlandschap van de Neder-Betuwe, inclusief de voor de historische context zo belangrijke hoogstamboomgaarden.

2.6 Advies voor toetsing

Wanneer de juridische bescherming van deze vier gebieden is geregeld, dient bij aanvragen voor een omgevingsvergunning te worden bepaald of de aanwezige cultuurhistorische waarden onevenredig worden geschaad. Behoud van objecten of herstel van landschappelijke kenmerken kan juist betekenen dat de cultuurhistorische waarde van een gebied niet alleen behouden blijft, maar ook versterkt wordt. Dat is vanuit cultuurhistorisch perspectief uiteraard het meest ideale scenario. Dat hoeft niet alleen op reconstructie van bijvoorbeeld verdwenen beplanting te duiden, maar ook het vervangen van een detonerend bouwwerk door een nieuw bouwwerk wat zich meer naar de gebiedskarakteristiek voegt. Nieuw is in dat perspectief zeker niet altijd negatief, maar juist soms ook zeker positief.

Het genoemde schaden kan inhouden dat een object of structuur wordt gesloopt of verwijderd, maar ook dat de waardevolle karakteristieken van een gebied of van een object in (te) hoge mate worden aangetast. Voorbeelden van dat laatste zijn de bouw van een woning waardoor een belangrijke zichtlijn wordt onderbroken, of het rooien van een hoogstamboomgaard. Gecompliceerd wordt het, als de negatieve ingrepen heel geleidelijk plaatsvinden. We spreken dan van de geleidelijke erosie van cultuurhistorische waarden. Is het erg als de helft van een hoogstamboomgaard wordt verwijderd? Hoe erg is het als er twee nieuwe huizen in een breed uitzicht worden geplaatst? Hoe erg is het als één beeldondersteunend pand wordt gesloopt ten behoeve van – passende – nieuwbouw? Dat is in

algemene zin heel erg moeilijk te beoordelen. Elke individuele ingreep is misschien geen onevenredige aantasting, maar de optelsom over de jaren zorgt tóch voor een geleidelijke uitholling van de waarde van het ensemble als geheel. Daarom is het wenselijk om bij te houden hoeveel van een bepaalde objectcategorie of structuur is verdwenen, om bij een bepaalde ondergrens op de rem te kunnen trappen.

Waar die ondergrens ligt, is in zijn algemeenheid slecht vast te stellen. Het moge duidelijk zijn dat bij bijvoorbeeld rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten sloop voor geen enkel pand wenselijk is, terwijl voor beeldondersteunende panden in specifieke gevallen sloop denkbaar zou kunnen zijn, mits de contextuele waarden dat toelaten en de plannen voor de toekomst een passend alternatief bieden. Hier kan geen percentage als ondergrens aan gehangen worden, want het ene pand is ondersteunender voor het beeld, om in de terminologie te blijven, dan het ander. Voor een hoekpand of vrijstaand pand kan wat anders gelden dan voor een huis in een rijtje. Daar is een geoefend cultuurhistorisch oog wenselijk om een goede afweging te kunnen maken, vergelijkbaar met de beoordeling van bouwplannen van rijks- of gemeentelijke monumenten. Bij herstelbaar erfgoed, zoals groen erfgoed, kan om compensatie worden gevraagd, tenzij het object door zijn ouderdom of omvang van bijzondere waarde is. Bij structuren, zoals wegen of kavelgrenzen, ligt het voor de hand naar inpassing van de structuur in de nieuwe context te kijken.

Samenvattend: er kan gedacht worden aan de raadpleging van de gemeentelijke adviescommissie om de afwegingen in complexere gevallen inhoudelijk te onderbouwen, zoals nu al voor beschermde monumenten geldt. In heel veel gevallen gaat het om maatwerk en kunnen daarvoor geen algemene handvatten gegeven worden, dan het algemene handvat: 'kijk naar wat de ingreep met de plek doet'.

Daarnaast is het belangrijk naar de juridische kant van de zaak te kijken: wat willen we straks beschermen en hoe zwaar? Koppelen we bijvoorbeeld een sloopverbod aan de beeldondersteunende panden? Hierbij is het denkbaar dat de gemeenteraad zich over meerdere scenario's mag uitspreken, in dit geval van een bescherming als 'monument light' of bijvoorbeeld de mogelijkheid om wel te slopen, maar de eis dat bepaalde kenmerken (zoals footprint en hoofdvorm) in de nieuwbouw terugkomen.

Tot slot is de communicatie een belangrijk aspect. Wat betekent de juridische bescherming van het integraal ensemble voor de burger? Waarvoor moet deze straks een vergunning aanvragen, in tegenstelling tot nu? In de fase van de vertaling naar de juridisch bindende instrumenten mag dit onderdeel niet onderschat worden.

Literatuur

- Beaufort, R.F.P. de en H.M. van den Berg, 1968, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel III, De provincie Gelderland, Het Kwartier van Nijmegen, onderdeel De Betuwe, 's-Gravenhage.
- Berkel, G. van & K. Samplonius, 2006. Nederlandse plaatsnamen: herkomst en historie. Utrecht.
- Blok, D.P., 1973. De eigen inbreng van de plaatsnaamkunde in de nederzettingsgeschiedenis. Tijdschrift Naamkunde, jaargang 5, aflevering 3-4, p. 223-243. Leuven/Amsterdam.
- Boosten, M., 2009. De historische beplanting van de Grebbelinie. Resultaten van een veldinventarisatie. Probos, Wageningen.
- Cohen, K., E. Stouthamer, H.J. Pierik & A. Geurts, 2012. Rhine-Meuse Delta Studies. Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography. Departement Fysische Geografie, Universiteit Utrecht. Digitale dataset: <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:52125>
- Deys, H., 2011. De Spees 1741-1850. Argumenten en noodzaak tot de bouw van deze schans met batterij. Terugblik 12 (2011), p. 143-154. Jaarboek Stichting Tabula Batavorum, Opheusden.
- Doorenbos, J., 1950. Opheusden als boomteeltcentrum. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen.
- Hatert, H. van den, 2011. 'Heer kaptijn Oorlog. Stuur mij snel een klug maanschapen'. Oftewel de Liniedijk Ochten-De Spees in stelling gebracht. Terugblik 12 (2011), p. 217-228. Jaarboek Stichting Tabula Batavorum, Opheusden.
- Hoven van Genderen, B. van den, 1997. De heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen. Zutphen.
- Ingen, K. van, H. Borgstein, H. den Hartog, M. Gardenier & L. de Nijs, 2000. De Spees. Een verdedigingswerk in de gemeente Kesteren. Osenvorenreeks 66. Gemeente Kesteren / Arend Datema Instituut, Kesteren.
- Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens, 2013. Kastelen in Gelderland. Matrijs, Utrecht.
- Keunen, L.J., C.J. Frank & N.W. Willemse, 2021a. '... daar slingert zich de zware dijk door de vruchtbare weiden en akkers met kloeke hofsteden bezaaid ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Neder-Betuwe. RAAP-rapport 4219. RAAP, Weesp.
- Keunen, L.J., H. Geurts & C.J. Frank, 2021b. Een rijke erfenis voor de toekomst; erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe. RAAP-rapport 5390. RAAP, Weesp.
- Keunen, L.J., 2020. Zijn huijs ende hoffstede aende broeckdijck tot Meedel; een historisch-geografische studie van een deel van Medel (gemeente Tiel en Nederbetuwe). Te publiceren in het ADC-rapport over de opgravingen van Tiel-Medel.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff. 1989. Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Publikaties van het P.J. Meertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen 8.

Mulder, J.R. & P.F.J. Franzen, 2006. Een bodemkundig, archeologisch en historisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Rijndijk te Opheusden (Neder-Betuwe). Alterra-rapport 900. Alterra, Wageningen.

Stenvert, R. e.a., 2000, Monumenten in Nederland, Gelderland. Zeist.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Contour van het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat'.	7
Figuur 2. Kaart van de afwatering van de polder buiten de Rijnbandijk, 1610. Het noorden is beneden. Linksboven zien we de kerk van Kesteren tegen de bandijk (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5040).	9
Figuur 3. Detail uit een kaart uit 1552, met linksonder de kern van Kesteren, toen al aan twee zijden van de dijk. Het noorden is boven (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4926).	10
Figuur 4. De Oude Rijn ligt deels direct naast de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).	11
Figuur 5. De zone tussen de Rijnbandijk (onder) en de Oude Rijn (midden), met de erven aan de zuidzijde van de bandijk, en knotwilgen langs de Oude Rijn, 1552. Het noorden is boven (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4926).	12
Figuur 6. Het integraal ensemble 'Rijnbandijk – Boveneindsestraat' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).	13
Figuur 7. Kaartbeelden van ensemble 1, 1850-heden.	14
Figuur 8. De eendenvijver in de dorpskern van Kesteren, mogelijk een oude doorbraakkolk (foto: RAAP, 22 september 2022).	15
Figuur 9. Een doorbraakkolk langs de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).	16
Figuur 10. Eén van beide afwegen ten noorden van de Rijnbandijk, met op de achtergrond het panorama op de Grebbeberg (foto: RAAP, 22 september 2022).	17
Figuur 11. Kavelgrenzen haaks op de Rijnbandijk en Boveneindsestraat zijn relictten van de strokenverkaveling die dit gebied kenmerkte (foto: RAAP, 22 september 2022).	18
Figuur 12. Markante boomgroep aan de Rijnbandijk in de naoorlogse uitbreiding van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).	19
Figuur 13. Ter hoogte van de doorbraakkolken zijn de kleine doorzichten op Rhenen en de Grebbeberg heel markant, zoals hier vanaf de Rijnbandijk op de Cuneratoren in Rhenen (foto: RAAP, 22 september 2022).	20
Figuur 14. Verder oostelijk wordt het landschap opener en is het brede panorama op de Grebbeberg over de laagstamboomgaarden niet te missen (foto: RAAP, 22 september 2022).	21
Figuur 15. De beeldbepalende dorpskerk van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).	22
Figuur 16. De zuidoostelijke rand van het Dorpsplein, met rechts van het pad de herdenkingsboom met hek (foto: RAAP, 22 september 2022).	23
Figuur 17. Eén van de kenmerkende T-boerderijen (foto: RAAP, 22 september 2022).	24
Figuur 18. Een beeldondersteunende woning met mansardedak aan de Boveneindsestraat (foto: RAAP, 22 september 2022).	25
Figuur 19. De waardevolle parkachtige zone rond de Rijnbandijk in de bebouwde kom van Kesteren (foto: RAAP, 22 september 2022).	29
Figuur 20. Contour van het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer'.	31
Figuur 21. Zicht op de kerktoren van Opheusden vanaf de Rijnbandijk (foto: RAAP, 22 september 2022).	33
Figuur 22. De wallen van het Fort De Spees (foto: RAAP, 22 september 2022).	34

Figuur 23. Nieuwbouw op het voormalige steenfabrieksterrein, dat door zijn hogere ligging nog steeds herkenbaar is (foto: RAAP, 22 september 2022).	36
Figuur 24. Het integraal ensemble 'De Spees – Rijnbandijk – Opheusdens Veer' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).	37
Figuur 25. Kaartbeelden van ensemble 2, 1850-heden.	38
Figuur 26. De met bomen beplante veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).	39
Figuur 27. Eén van de weggetjes die op de Rijnbandijk aansluit (foto: RAAP, 22 september 2022).	40
Figuur 28. Markante erfgebonden beplanting (foto: RAAP, 22 september 2022).	41
Figuur 29. Rechts in beeld een zomerkade door de uiterwaard (foto: RAAP, 22 september 2022).	42
Figuur 30. Eén van de fraaiste panorama's in de gemeente: het zicht op het einde van de Grebbeberg (foto: RAAP, 22 september 2022).	43
Figuur 31. Beeldondersteunende bebouwing tegen de buitenzijde van de dijk (foto: RAAP, 22 september 2022).	44
Figuur 32. Een markante boerderij aan de dijkvoet (foto: RAAP, 22 september 2022).	45
Figuur 33. De met opslag omgeven gracht rond het hoornwerk aan de binnendijkse zijde (foto: RAAP, 22 september 2022).	46
Figuur 34. Zicht op het veerhuis (midden achteraan) naast de veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).	47
Figuur 35. Naast de meidoornstruik zien we de resten van een gemetseld sluisje in de zomerkade (foto: RAAP, 22 september 2022).	50
Figuur 36. Vergezichten over de begaanbare dijkkrui (foto: RAAP, 22 september 2022).	51
Figuur 37. Bij kleine buitendijkse dijkwoningen is de hoeveelheid historisch groen juist gering (foto: RAAP, 22 september 2022).	52
Figuur 38. Doorzicht op de uiterwaarden, oostelijk van de veerdam (foto: RAAP, 22 september 2022).	53
Figuur 39. Contour van het integraal ensemble 'dijkzone Dodewaard & Hien'.	55
Figuur 40. Het oude kerkelijk ensemble van Dodewaard, met N.H. kerk en pastorie (foto: RAAP, 22 september 2022).	57
Figuur 41. Het fraaie nog resterende binnendijs cultuurlandschap bij Dodewaard (foto: RAAP, 22 september 2022).	58
Figuur 42. De uiterwaarden bij Hien, 1723 (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnr. 429).	59
Figuur 43. De uiterwaarden van Dodewaard en Hien, 1778 (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnr. 478).	59
Figuur 44. Het integraal ensemble 'Dijkzone Dodewaard & Hien' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).	60
Figuur 45. Kaartbeelden van ensemble 3, 1850-heden.	61
Figuur 46. Een rij wilgen (links van het midden) met wilgenopslag daarachter, in de uiterwaard nabij Dodewaard (foto: RAAP, 22 september 2022).	62
Figuur 47. Het smalle, landelijke profiel van de Dalwagen (foto: RAAP, 22 september 2022).	63
Figuur 48. Het agrarisch gebruikte cultuurland achter de kerk van Hien (foto: RAAP, 22 september 2022).	64
Figuur 49. De lommerrijke tuinaanleg van Eindakkers (foto: RAAP, 22 september 2022).	65
Figuur 50. Eén van de kenmerkende zichten van Dodewaard is niet loodrecht, maar parallel aan de dijk: de kerktoeren van Dodewaard is ondanks zijn beperkte hoogte een bijzonder landmark (foto: RAAP, 22 september 2022).	66
Figuur 51. Kleinschalige lintbebouwing langs de voet van de dijk (foto: RAAP, 22 september 2022).	67
Figuur 52. De naoorlogse boerderij Dalwagen 2 (foto: RAAP, 22 september 2022).	68

Figuur 53. De traditionele landschappelijke inbedding van Waalbandijk 100 (foto: RAAP, 22 september 2022).	73
Figuur 54. Contour van het integraal ensemble 'Echteld'.	75
Figuur 55. Het kerkhof rond de Echteldse kerk (foto: RAAP, 30 november 2019).	77
Figuur 56. Het bebouwingslint van de Voorstraat (foto: RAAP, 30 november 2019).	78
Figuur 57. Het integraal ensemble 'Echteld' in 1832 (bron: HisGIS Gelderland).	79
Figuur 58. Kaartbeelden van ensemble 4, 1850-heden.	80
Figuur 59. De gemoderniseerde weginrichting op de kruising van Voorstraat en Ooisestraat (foto: RAAP, 30 november 2019).	81
Figuur 60. Het parkbos rond de Wijenburg (foto: RAAP, 30 november 2019).	82
Figuur 61. Het karakteristieke kasteel De Wijenburg (foto: RAAP, 30 november 2019).	84

Tabellen:

Tabel 1. Waardevolle bouwkunst in ensemble 1.	27
Tabel 2. Waardevolle bouwkunst in ensemble 2.	48
Tabel 3. Waardevolle bouwkunst in ensemble 3.	71
Tabel 4. Waardevolle bouwkunst in ensemble 4.	86

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Appendices

Waardenkaarten 1 – 4 van de integrale ensembles.

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden					
Tijdperk				Datering	
Recente tijd					
Nieuwe tijd			C	1945	
			B	1850	
			A	1650	
Middeleeuwen			Laat B	1500	
			Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050		
		C: Karolingische tijd	900		
		B: Merovingische tijd	725		
		A: Volksverhuizingstijd	525		
Romeinse tijd				450	
			Laat	270	
			Midden	70 na Chr.	
Prehistorie	IJzertijd			Vroeg	15 voor Chr.
				Laat	250
				Midden	500
	Bronstijd			Vroeg	800
				Laat	1100
				Midden	1800
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)			Vroeg	2000
				Laat	2850
				Midden	4200
	Mesolithicum (Midden Steentijd)			Vroeg	4900/5300
				Laat	6450
				Midden	8640
	Paleolithicum (Oude Steentijd)			Vroeg	9700
				Laat	12.500
				Jong B	16.000
				Jong A	35.000
				Midden	250.000
tabel1 standaard Archeologisch RAAP 2014					

label1_standard_Archeologisch_RAAP_2014